

AGRIECONOMICA

AE GRO KONOMIKA

50 GODINA

godina

50

broj

93

Novi Sad 2021.

DEPARTMAN ZA
EKONOMIKU
POLJOPRIVREDE I
SOCIOLOGIJU SELA

POLJOPRIVREDNI FAKULTET
UNIVERZITET U NOVOM SADU

<https://agroekonomika.rs>

AGROEKONOMIKA

AGRIECONOMICA

Novi Sad 2021

godina
50
broj 93

ČASOPIS DEPARTMANA ZA EKONOMIKU POLJOPRIVREDE I
SOCIOLOGIJU SELA POLJOPRIVREDNOG FAKULTETA
UNIVERZITETA U NOVOM SADU

Glavni i odgovorni urednik: dr Branislav Vlahović

Uređivački odbor:

dr Katarina Đurić
dr Dejan Janković
dr Todor Marković
dr Marina Novakov
dr Nebojša Novković

dr Vesna Rodić
dr Nedeljko Tica
dr Branislav Vlahović
dr Veljko Vukoje
dr Vladislav Zekić

dr Tihomir Zoranović
dr Beba Mutavdžić
dr Dragan Milić
dr Mirjana Lukač-Bulatović
dr Janko Veselinović

Redakcijski odbor:

dr Adrian Stancu, *Faculty of Economic Sciences, Ploiesti, Romania*
dr Dragi Dimitrievski, *Fakultet za zemjodjelski nauki i hrana, Skopje, Republika Makedonija*,
dr Miomir Jovanović, *Biotehnički Fakultet, Podgorica, Crna Gora*.
dr Aleksandar Ostojić, *Poljoprivredni fakultet, Banja Luka, Republika Srpska, BiH*.
dr Ivo Grgić, *Agronomski fakultet, Zagreb, Hrvatska*.
dr Tinca Volk, *Ekonomski institut Slovenije, Ljubljana, Slovenija*.
dr Stanislav Zekić, *Ekonomski fakultet, Subotica, Srbija*
dr Radojka Maletić, *Poljoprivredni fakultet Beograd-Zemun, Srbija*
dr Vesna Popović, *Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, Srbija*
dr Biljana Veljković, *Agronomski fakultet, Čačak, Srbija*

Sekretar redakcije: Dr Nataša Vukelić

Tehnički urednik: Dr Tihomir Zoranović

Lektor za engleski jezik: Mr Igor Cvijanović

Adresa uredništva - izdavač / Adress of Editorship - Publisher:

Poljoprivredni fakultet,
Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela,
Trg Dositeja Obradovića br. 8, 21000 Novi Sad, Srbija,
Tel: 021 458 138, 021 48 95 233, Fax: 021 63 50 822.

Web: <https://agroekonomika.rs>

Email: redakcija@agroekonomika.rs

Izlazi tromesečno

S A D R Ź A J

Tica Teodora

PROVERA UTANJENE KAPITALIZACIJE
U PORESKOM BILANSU PRIVREDNIH
DRUŠTAVA REPUBLIKE SRBIJE 1

**Тица Недељко, Милић Драган,
Зекић Владислав, Попов Милана,
Михајлов Злата**

ЕКОНОМСКА ОПРАВДАНОСТ
ИНВЕСТИРАЊА У ПРОИЗВОДЊУ
ВИНА 15

Влаховић Бранислав

ТРЖИШТЕ ЧОКОЛАДЕ У РЕПУБЛИЦИ
СРБИЈИ 29

**Бодирога Радомир, Вицо
Грујица, Шевкушић Љубиша**

КЛАСТЕР АНАЛИЗА ПОЉОПРИВРЕДНЕ
ПРОИЗВОДЊЕ У РЕПУБЛИЦИ
СРПСКОЈ 45

Новаков Марина

ЈЕДНОРОДИТЕЉСКЕ ПОРОДИЦЕ И
ОДНОС ДРУШТВЕНЕ СРЕДИНЕ:
РАЗЛИКЕ СЕЛА И ГРАДА? 57

C O N T E N T S

Tica Teodora

EXAMINATION OF THIN CAPITALIZATION
IN THE TAX BALANCE SHEET OF
COMPANIES OF THE REPUBLIC OF
SERBIA 1

**Tica Nedeljko, Milić Dragan,
Zekić Vladislav, Popov Milana,
Mihajlov Zlata**

ECONOMIC JUSTIFICATION OF
INVESTMENT IN WINE
PRODUCTION 15

Vlahović Branislav

CHOCOLATE MARKET IN THE
REPUBLIC OF SERBIA 29

**Bodiroga Radomir, Vico Grujica
Ševkušić Ljubiša**

CLUSTER ANALYSIS OF
AGRICULTURAL PRODUCTION IN THE
REPUBLIC OF SRPSKA 45

Novakov Marina

SINGLE-PARENT FAMILIES AND THE
RELATION OF THE SOCIAL
ENVIRONMENT: DIFFERENCES
BETWEEN RURAL AND URBAN? 57

PROVERA UTANJENE KAPITALIZACIJE U PORESKOM BILANSU PRIVREDNIH DRUŠTAVA REPUBLIKE SRBIJE

Tica Teodora ¹

Rezime

Uticaj koji grupe kompanija i transakcije između povezanih lica imaju na međunarodnu trgovinu i finansijske tokove u privredama u kojima iste posluju značajno se povećao u poslednjih nekoliko decenija. Shodno tome, usledio je pozitivan trend rasta izazova sa kojima se susreću poreski organi zemalja unutar čijih jurisdikcija grupe preduzeća obavljaju svoje poslovanje. Najčešće je nadvanjski karakter grupnog poslovanja glavni faktor neadekvatnosti samooporezivanja u svim zemljama u kojima zavisna lica posluju, uzimajući u obzir različitost poreskih stopa poreza na dobit pravnih lica u različitim zemljama. Cilj istraživanja sprovedenog u ovom radu jeste da se teorijski i praktično obuhvati problem utanjene kapitalizacije i usklađenosti prihoda i rashoda kamata po osnovu zajma između povezanih lica sa kamatama koje se smatraju „van dohvata ruke“ pomoću metoda propisanih Zakonom o porezu na dobit pravnih lica.

Ključne reči: utanjena kapitalizacija, povezana lica, kamata

EXAMINATION OF THIN CAPITALIZATION IN THE TAX BALANCE SHEET OF COMPANIES OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Tica Teodora ¹

Summary

The impact that groups of companies and transactions between related parties have on international trade and financial flows in the economies in which they operate has increased significantly in the last few decades. Consequently, there has been a positive upward trend in the challenges faced by the tax authorities of the countries within whose jurisdictions groups of companies conduct their business. Most often, the multinational character of group business is the main factor of inadequacy of selftaxation in all countries where related parties operate, taking into account the difference in corporate income tax rates in different countries. The aim of the research conducted in this paper is to theoretically and practically cover the problem of examination of thin capitalization and compliance of interest income and expenses between related parties with interest being considered at "arm's length" using methods prescribed by the Law on Corporate Income Tax.

Keywords: thin capitalization, related parties, interest

¹ Tica Teodora, Master ekonomista, Ernst & Young d.o.o, Antifašističke borbe 13a, Beograd, teodoratica@gmail.com

¹ Tica Teodora, MSc in Economics, Ernst & Young d.o.o, Antifašističke borbe 13a, Belgrade, teodoratica@gmail.com

1 Uvod

Jedan od najznačajnijih faktora poslovanja međunarodnih kompanija jeste cena formirana u procesu razmene između povezanih lica, odnosno transferna cena. Transferne cene su utvrđene između povezanih entiteta, pa stoga nisu tržišne i na njih ne deluje zakon ponude i tražnje. Kao takve, transferne cene su i predmet oporezivanja i predstavljaju se u godišnjim poreskim bilansima obveznika poreza na dobit pravnih lica u Republici Srbiji. Cene, odnosno kamate formirane između povezanih lica su interesantne poreskim organima zbog iznosa poreza koji treba da bude obračunat i plaćen, ali i upravljačkim organima multinaционаlnih kompanija zbog adekvatnog primenjivanja poreskih politika, pomoću kojih kompanije koriste transakcije sa povezanim licima kao način za seljenje profita u zemlje sa niskim stopama poreza na dobit pravnih lica. S obzirom na ne tako retku pojavu u poslovnoj praksi, neophodno je ispravno obračunati, prikazati i platiti cene i kamate formirane između povezanih lica u skladu sa principom „van dohvata ruke“. Principom „van dohvata ruke“ se propisuje da niži nivo profita usled uslova koji postoje u transakcijama sa povezanim licima, a koji ne bi postojali da je transakcija realizovana između nepovezanih lica na slobodnom tržištu, mora biti uključen u dobit datog preduzeća i adekvatno oporezovan u lokalnoj poreskoj jurisdikciji.

Pretpostavka primene određene metode za utvrđivanje cene „van dohvata ruke“ jeste sagledavanje suštine kontrolisane transakcije, odnosno transakcije iz koje proizilazi transferna cena, pri čemu se pod nekontrolisanom cenom podrazumevaju uslovi u okviru kojih tržišni učesnici mogu bez ograničenja da pregovaraju o uslovima transakcije, posebno o ceni. Cilj utvrđivanja usklađenosti cene sa principom „van dohvata ruke“ jeste da bude uporediva sa nekontrolisanom cenom što se postiže u slučaju kada je rezultat transakcije konzistentan rezultatima transakcije koja bi bila ostvarena sa nekontrolisanim tržišnim učesnicima.

Pored odluke o načinu pribavljanja finansijskih sredstava, preduzeće donosi odluke o strukturi kapitala. Struktura kapitala kompanija, odnosno finansijska struktura, predstavlja odnos sopstvenog i pozajmljenog kapitala (Milojević, 2010). Jedan od oblika strukture kapitala jeste upravo utanjena kapitalizacija. Ona se javlja u situaciji kada je struktura kapitala pravnog lica u velikoj meri okrenuta ka pozajmljenim izvorima u obliku zajma od povezanog lica, u odnosu na sopstvene izvore (Cvjetković, 2010). Poreski obveznici se najčešće opredeljuju za ovakvu strukturu kapitala sa ciljem izbegavanja plaćanja poreza na dobit,

uzimajući u obzir činjenicu da su troškovi kamata odbitna stavka u poreskom bilansu privrednih društava.

S obzirom na usku povezanost utanjene kapitalizacije sa pozajmicama između povezanih lica, neophodno je analizirati ovakve zajmove prilikom sačinjavanja izveštaja o transfernim cenama. Važno je ustanoviti da li su prihodi i rashodi koji su nastali po osnovu kamata sa obeležjima transfernih cena u skladu sa kamatama po principu „van dohvata ruke“. Ukoliko postoje odstupanja između pomenutih kategorija, potrebno je korigovati oporezivu dobit pravnih lica unutar poreskog bilansa.

Suočene sa povećanom sposobnošću multinacionalnih korporacija da se zadužuju, prikupljajući na taj način novčana sredstva, vlade mnogih zemalja su bile prinuđene da nametnu ograničenja u pogledu nepriznavanja rashoda od kamata po zajmu sa povezanim licima u svrhu obračuna oporezive dobiti. Ovakva mera je poznata kao pravilo utanjene kapitalizacije. Pravilo vezano za definisanje pojave utanjene kapitalizacije se razlikuje između zemalja. Međutim, ono što je zajedničko za sve zemlje koje prepoznaju ovu situaciju jeste postojanje utvrđenog odnosa zajma sa pripadajućom kamatom i troškovima i sopstvenog kapitala, iznad kojeg se ne priznaje rashod po osnovu kamate prilikom obračuna osnovice za porez na dobit u okviru poreskog bilansa (Buttner et al., 2012). Prema domaćem zakonodavstvu, izuzev banaka i privrednih društava koja obavljaju delatnost finansijskog lizinga, odbitnim troškom u obrascu poreskog bilansa smatra se rashod kamate do visine četvorostruke vrednosti obveznikovog sopstvenog kapitala. U smislu Zakona o porezu na dobit pravnih lica, sopstveni kapital predstavlja razliku visine aktive pomoću koje je poreski obveznik ostvario operativne prihode i visine dugova, koji se dovode sa njom u vezu. Iznos aktive i dugova je jednak uprosečenom stanju pomenutih kategorija za prvi i poslednji dan tekuće poslovne godine.

Postoji više uzroka koji navode privredna društva da se opredele za strukturu kapitala koja odgovara fenomenu utanjene kapitalizacije. Jedan od glavnih razloga za odabir takve strukture sredstava jeste upravo prebacivanje dobiti između svojih povezanih lica, sa namerom zaduživanja u zemljama sa visokom stopom poreza na dobit, odnosno plasiranjem sredstava u zemljama sa niskom poreskom stopom (Ruf et al., 2015). Pozadina takvog ponašanja jeste upravo i različiti poreski tretman kamata i dividendi. Kamata predstavlja prihod po osnovu plasiranja kapitala, dok sa druge strane, dividenda predstavlja prihod od sopstvenog kapitala (Cvjetković, 2010). Ono što opredeljuje kompanije za pozajmljene izvore jeste odbitni karakter kamata, koje su plaćene

na zajmove i kredite korišćene u okviru obavljanja delatnosti, odnosno upravo rashodi po tom osnovu umanjuju oporezivu osnovicu porezom na dobit pravnih lica. Sa druge strane, dividende nemaju poreski tretman kao kamate, s toga one ne predstavljaju evazioni instrument kao kamate, odnosno zajmovi sa povezanim licima. Sa aspekta poreskog obveznika, povoljnije je zajmovno finansiranje, dok sa aspekta državnih organa, odnosno fiskusa, državna kasa ostaje uskraćen za deo prihoda po osnovu dobiti preduzeća (Malinić, 2007). Pitanje utanjene kapitalizacije sve više dobija na značaju u svetskoj privredi. Ideja o definisanju utanjene kapitalizacije deluje kao jedan od efikasnih načina za sprečavanje prebacivanja profita između zemalja, međutim, poslovna praksa je pokazala da vlade zemalja tim potezom ne uspevaju u velikoj meri da spreče nameru obveznika (Overesch et al., 2010).

Transferne cene su obuhvaćene domaćom regulativom kroz Zakon o porezu na dobit pravnih lica i kroz Pravilnik o transfernim cenama. Dodatno, iako Srbija nije članica OECD-a, poslovna praksa, kao i regulativa primenjiva u Republici Srbiji se u velikoj meri oslanja na primenu OECD smernica.

Predmet istraživanja sprovedenog u ovom radu razmatra oblast pojave utanjene kapitalizacije, kao i poreski tretman transakcije zajma između povezanih lica. U radu će biti prikazani teorijski i primenjeni metodi ocenjivanja usklađenosti visine kamata sa principom „van dohvata ruke“ u skladu sa Zakonom o porezu na dobit pravnih lica.

Cilj istraživanja jeste da teorijski i praktično obuhvati problem formiranja visine kamatne stope u skladu sa principom „van dohvata ruke“ i ukaže na osnovne ciljeve njihovog formiranja, kao i obuhvatanje najznačajnijih metoda pomoću kojih se u radu uverava da su predmetne transakcije u skladu sa principom „van dohvata ruke“.

Hipoteze istraživanja sprovedenog u ovom radu su sledeće:

H1: Cene kapitala formirane u odnosu sa povezanim licima, odnosno transferne cene, su od uticaja na oporezivu osnovicu poreza na dobit pravnih lica.

H2: Povezano lice koje je u ulozi dužnika po osnovu zajma, odnosno kredita, mora da izvrši proveru postojanja utanjene kapitalizacije.

H3: Ukoliko je transferna kamata po osnovu zajma od povezanog lica u skladu sa principom „van dohvata ruke“, visina rashoda kamate iz zajmova, odnosno kredita od povezanih lica se priznaje kao odbitna stavka poreskog bilansa u visini odnosa četvorostruke vrednosti sopstvenog kapitala i prosečnog stanja zajmova, odnosno kredita.

Metoda rada i izvori podataka 2

PROVERA
UTANJENE
KAPITALIZACIJE
U PORESKOM
BILANSU
PRIVREDNIH
DRUŠTAVA
REPUBLIKE
SRBIJE

U okviru rada, sa namerom potvrđivanja, odnosno odbacivanja hipoteza, upotrebljene su naredne metode naučnog istraživanja:

Metoda logičke analize koja je sprovedena na prikupljenoj literaturi i obuhvaćenim podacima. Ova metoda omogućava dalje razrađivanje elementarnih pojmova, karakteristika, pravila i zakonskih odredbi koje omogućava ispitivanje postavljenih hipoteza istraživačkog rada.

Metoda dedukcije donosi zaključke o pojedinačnim slučajevima tako što polazi od opšte prihvaćenih principa, ideja ili stavova. Metoda dedukcije dolazi do izražaja u celom radu, s obzirom da se polazeći od opštih zakonskih odredbi i pravila o oblasti transfernih cena i poslovanja između povezanih lica donose zaključci o usklađenosti pojedinačnih transakcija jednog poreskog obveznika sa tržišno uporedivim transakcijama.

Metoda poređenja, poznatija i kao benchmarking, je pretežno primenjena u empirijskom delu rada. Metoda je prvenstveno korišćena prilikom upoređivanja kamatnih stopa po osnovu zajma od povezanog lica sa kamatnim stopama „van dohvata ruke“, odnosno tržišnim.

Prihodima od obračunatih kamata po osnovu zajma ili kredita je svojstveno da budu uračunati u okviru računovodstvene dobiti koja je proistekla iz bilansa uspeha sastavljenog na osnovu računovodstvenih standarda. Za razliku od usklađivanja rashoda kamata prilikom uzetog zajma od povezanog lica, u slučaju davanja zajma nije potrebno vršiti proveru postojanja utanjene kapitalizacije i usklađivanje kamata po tom osnovu. Jedina neophodna analiza jeste u vezi visine kamatne stope. Za potrebe provere usklađenosti ugovorenih kamatnih stopa iz odnosa sa povezanim licima mogu se koristiti predložene kamatne stope Ministarstva finansija RS na osnovu Pravilnika o kamatnim stopama za koje se smatra da su u skladu sa principom „van dohvata ruke“. Takođe, poreske vlasti dozvoljavaju mogućnost utvrđivanja kamatnih stopa u skladu sa principom „van dohvata ruke“ i pomoću propisanih metoda za proveru transfernih cena, prilikom čega se najčešće upotrebljava metoda uporedive cene na tržištu.

Rezultati istraživanja 3

U ovom poglavlju će biti predstavljena provera utanjene kapitalizacije i usklađenosti transfernih rashoda kamata i pripadajućih troškova po osnovu zajma od povezanog lica na primeru privrednog društva „X“.

Preduzeće „X“ je iz razloga permanentne nelikvidnosti i kratkoročne nemogućnosti izmirenja tekućih obaveza primila zajam od povezanog lica „Y“. S obzirom da je trošak kamate po osnovu zajmova i kredita odbitna stavka oporezive dobiti u poreskom bilansu, veće kamatne stope na zajmove od povezanih lica mogu znatno da umanje osnovicu za obračun poreza na dobit pravnih lica u odnosu na situaciju kada bi kredit bio uzet od nepovezanog lica. U slučaju međukompanijske pozajmice, primalac zajma je u obavezi da proveri visinu kamatne stope i pripadajućih troškova na dva nivoa. Prva korekcija se vrši u skladu sa pravilom o sprečavanju utanjene kapitalizacije na Obrascu OK, propisanom u skladu sa Pravilnikom o sadržaju poreskog bilansa, dok se druga korekcija vrši u skladu sa proverom usklađenosti kamate u skladu sa principom „van dohvata ruke“

U hipotetičkom primeru, jedina obaveza Preduzeća „X“ u obliku zajma jeste prema povezanom licu „Y“ u visini od 24.800.000 dinara. Preduzeće „X“ je narednih 8 meseci otplaćivalo zajam u jednakim anuitetima u visini od 3.100.000 dinara. Shodno takvoj učestalosti, visina obaveze po osnovu zajma od povezanog lica se menja prema narednom prikazu.

Tabela 1. Prikaz obaveza u vidu zajma prema povezanim pravnim licima

Tabela 1. Overview of loans as liabilities to related parties

Datum	Opis	Duguje	Potražuje	Saldo
01.01.2019.	Početno stanje			0
01.04.2019.	Primljen zajam		24.800.000	24.800.000
01.05.2019.	Otplata zajma	3.100.000		21.700.000
01.06.2019.	Otplata zajma	3.100.000		18.600.000
01.07.2019.	Otplata zajma	3.100.000		15.500.000
01.08.2019.	Otplata zajma	3.100.000		12.400.000
01.09.2019.	Otplata zajma	3.100.000		9.300.000
01.10.2019.	Otplata zajma	3.100.000		6.200.000
01.11.2019.	Otplata zajma	3.100.000		3.100.000
01.12.2019.	Otplata zajma	3.100.000		0
31.12.2019.	Krajnje stanje			0

Izvor: Delo autora

Prema prethodno prikazanoj periodici otplate, ponderisano stanje duga i uprosečeno stanje duga na dnevnom nivou je prikazano u tabeli 2.

Prema kalkulaciji, ponderisano stanje duga po osnovu zajma prema povezanom licu „Y“, odnosno zbir dnevnih iznosa dugovanja po osnovu zajma iznosi 3.403.800.000 dinara. Prosečna dnevna visina stanja zajmova iznosi 9.325.479 dinara.

Nakon prethodnih obračuna, moguće je pristupiti proveri utanjene kapitalizacije na primeru preduzeća „X“. Prvo usklađivanje sa principom „van dohvata ruke“ će biti izvršeno pomoću Obrasca OK, propisanog u skladu sa Pravilnikom o sadržaju poreskog bilansa, u tabeli 3.

Tabela 2. Prikaz obračuna uprosečenog stanja zajmova od povezanih lica na dnevnom nivou

Table 2. Calculation of the daily average of loans recieved from related parties

Vremenski period (1)		Broj dana perioda (2)	Stanje duga (3)	Ponderisano stanje duga (4)=(2)*(3)
01.01.2019.	01.04.2019.	90	0	0
01.04.2019.	01.05.2019.	30	24.800.000	744.000.000
01.05.2019.	01.06.2019.	31	21.700.000	672.700.000
01.06.2019.	01.07.2019.	30	18.600.000	558.000.000
01.07.2019.	01.08.2019.	31	15.500.000	480.500.000
01.08.2019.	01.09.2019.	31	12.400.000	384.400.000
01.09.2019.	01.10.2019.	30	9.300.000	279.000.000
01.10.2019.	01.11.2019.	31	6.200.000	192.200.000
01.11.2019.	01.12.2019.	30	3.100.000	93.000.000
01.12.2019.	31.12.2019.	31	0	0
Ukupno (5)		365		3.403.800.000
Stanje zajmova uprosečeno na dnevnom nivou (6)=(5)/365		9.325.479		

Izvor: Delo autora

U slučaju ovog preduzeća, odnos četverostrukog kapitala i prosečnog stanja zajmova od povezanih lica iznosi 0,7506. U skladu sa Zakonom o porezu na dobit, poreski priznatim rashodom se smatra trošak kamate i ostali pripadajući troškovi vezani za zajam od povezanih lica do visine četverostruke vrednosti sopstvenog kapitala primaoca zajma.

Konkretno, poštujući pravilo utanjene kapitalizacije, preduzeće će odbitnom stavkom oporezive osnovice smatrati iznos od 559.976 dinara, dok će deo kamate u visini od 186.062 biti poreski nepriznat rashod.

Tabela 3. Prikaz provere postojanja utanjene kapitalizacije pomoću Obrasca OK
Table 3. Examination of thin capitalization using the OK form

Redni broj	Opis	Iznos u RSD
1	Ukupna aktiva na dan 1. januara	217.000.000
2	Ukupna aktiva na dan 31. decembra - dan izrade Bilansa	301.500.000
3	Prosečno stanje aktive (1+2)/2	259.250.000
4	Obaveze na dan 1. januar	210.000.000
5	Obaveze na dan 31. decembra - dan izrade Bilansa	305.000.000
6	Prosečno stanje obaveza (4+5)/2	257.500.000
7	Sopstveni kapital (3-6) >0	1.750.000
8	Stanje zajmova, odnosno kredita, uprosečeno na dnevnom nivou	9.325.479
9	Četverostruka vrednost sopstvenog kapitala obveznika (7x4)	7.000.000
10	Odnos četverostruke vrednosti sopstvenog kapitala i stanja zajmova odnosno kredita uprosečenog na dnevnom nivou (9/8)	0,7506
11	Iznos ukupno obračunate kamate i pripadajućih troškova na zajmove, odnosno kredite ¹	746.038
12	Iznos kamate i pripadajućih troškova na zajmove, odnosno kredite koji može biti priznat (11x10)	559.976
13	Iznos kamate i pripadajućih troškova na zajmove, odnosno kredite koji se ne priznaje (11-12)	186.062

Izvor: Delo autora rada

¹ Pretpostavlja se nepostojanje pripadajućih troškova na zajmove

Drugo usklađivanje rashoda kamata od povezanog lica se odnosi na proveravanje usklađenosti visine kamatne stope sa tržišnim kamatnim stopama, odnosno sa principom „van dohvata ruke“. Kamatna stopa koja je obračunata od strane povezanog lica na primljen zajam i koja će biti predmet dalje provere iznosi 8%.

Preduzeće se opredelilo za uporedive kamatne stope propisane od strane Ministarstva finansija RS prema odredbama Pravilnika². Prema pomenutom Pravilniku, kamatna stopa na kratkoročne kredite u RSD iznosi 4,71%.

Tabela 4. Prikaz obračuna visine rashoda kamate na zajmove, odnosno kredite od povezanih lica

Table 4. Overview of interest expense calculation of the amount on loans from related parties

Vremenski period (1)		Broj dana perioda (2)	Stanje duga (3)	Kamatna stopa 8% (4)=(3)*(2)/365	Tržišna kamatna stopa 4,71% (5)=(3)*(2)/365
01.01.2019.	01.04.2019.	90	0	0	0
01.04.2019.	01.05.2019.	30	24.800.000	163.068	96.007
01.05.2019.	01.06.2019.	31	21.700.000	147.441	86.806
01.06.2019.	01.07.2019.	30	18.600.000	122.301	72.005
01.07.2019.	01.08.2019.	31	15.500.000	105.315	62.004
01.08.2019.	01.09.2019.	31	12.400.000	84.252	49.603
01.09.2019.	01.10.2019.	30	9.300.000	61.151	36.002
01.10.2019.	01.11.2019.	31	6.200.000	42.126	24.802
01.11.2019.	01.12.2019.	30	3.100.000	20.384	12.001
01.12.2019.	31.12.2019.	31	0	-	-
Ukupno (6)		365		746.038	439.230

Izvor: Delo autora

² Pravilnik o kamatnim stopama za koje se smatra da su u skladu sa principom „van dohvata ruke“ za 2018. godinu, Sl. glasnik RS, br. 21/2020, član 2.

Rashod kamate po osnovu zajma od povezanog lica „Y“ uzimajući u obzir kamatnu stopu u visini od 8% iznosi 746.038 dinara, dok bi rashod kamate po osnovu zajma po tržišnoj kamatnoj stopi u visini od 4,71% bi iznosio 439.230 dinara.

Tabela 5. Prikaz obračuna rashoda kamate po osnovu zajma pri tržišnim kamatnim stopama

Table 5. Overview of interest expense calculation in accordance with „arm's length“ principle

R. br.	Opis	Iznos u RSD
1	Sopstveni kapital	1.750.000
2	Stanje zajmova, odnosno kredita, uprosečeno na dnevnom nivou	9.325.479
3	Četvorostruka, odnosno desetostruka vrednost sopstvenog kapitala obveznika (1x4)	7.000.000
4	Odnos četvorostruke odnosno desetostruke vrednosti sopstvenog kapitala i stanja zajmova odnosno kredita uprosečenog na dnevnom nivou (3/2)	0,7506
5	Iznos ukupno obračunate kamate i pripadajućih troškova na zajmove, odnosno kredite od povezanih lica po osnovu transfernih cena do četvorostruke vrednosti kapitala	559.976
6	Tržišna kamatna stopa prema Pravilniku	4,71%
7	Iznos rashoda kamate koja bi po tržišnim uslovima bila obračunata na zajmove, odnosno kredite	439.230
8	Iznos kamate na zajmove, odnosno kredite koji može biti priznat (7x4)	329.686
9	Iznos kamate i pripadajućih troškova na zajmove, odnosno kredite koji se ne priznaje (5-8)	230.290

Izvor: Delo autora

S obzirom da se u slučaju ovog preduzeća, odbitnim rashodom u skladu sa pravilom utanjene kapitalizacije priznaje rashod kamate prema povezanom licu do četvorostruke visine sopstvenog kapitala, poreski priznatim rashodom će se smatrati samo iznos od 559.976 dinara. Dok će poreski nepriznata biti razlika između iznosa rashoda kamate po tržišnim uslovima iz drugog usklađivanja u iznosu od 439.230 dinara i iznosa rashoda kamate koji može biti priznat iz drugog uskla-

divanja u visini od 328.785 dinara. Time, poreska osnovica će se uvećati za 230.290 dinara. Takođe, poreski nepriznat rashod kamate iz prvog usklađivanja neće biti priznat kao odbitni, odnosno uvećaće osnovicu poreza na dobit pravnih lica za 186.062 dinara.

Sumarni efekat usklađivanja kamatne stope po osnovu zajma primljenog od povezanog lica na poreski bilans društva, odnosno iznos krajnje korekcije je prikazan u narednoj tabeli.

Tabela 6. Prikaz efekta korekcije kamatne stope po osnovu primljenog zajma od povezanog lica na osnovicu poreza na dobit u poreskom bilansu

Table 6. Overview of the effect of interest rate adjustment based on a loan received from a related party on the income tax base in the tax balance

R. br.	Pozicija	Iznos u RSD
	Rezultat u Bilansu uspeha	
1.	Dobitak poslovne godine	50.000.000
	Rashodi i prihodi po osnovu kamata na zajmove, odnosno kredite između povezanih lica	
55.	Obračunati rashodi po osnovu kamata (na dohvat ruke) na zajmove, odnosno kredite dobijene od povezanih lica	746.038
	Korekcija rashoda i prihoda po osnovu transfernih cena, uključujući i kamate na zajmove, odnosno kredite između povezanih lica	
57.	Zbir konačnih korekcija (rashoda i prihoda) po osnovu transakcija sa svim pojedinačnim povezanim licima utvrđen u zaključku dokumentacije o transfernim cenama	230.290
58.	Kamata i pripadajući troškovi na zajam, odnosno kredit iznad nivoa četverostruke (desetostruke) vrednosti obveznikovog sopstvenog kapitala	186.062
	Dobit usklađena na način propisan Zakonom	
55.	Dobit (1+57+58)>0	50.416.352

Izvor: Delo autora

Prema prethodnom pregledu efekta zajma na poreski bilans, visina korekcije poreske osnovice iznosi 416.352 dinara.

Međutim, poreski obveznik može da izabere opšta pravila koja se primenjuju u određivanju tržišne cene, koja se odnose na proces analize uporedivosti putem internih ili eksternih uporedivih transakcija.

Ukoliko bi se obveznik odlučio za takvu metodu, bilo bi neophodno da se prilikom analize sagleda kreditni rejting uporedivih zajmoprimaca, generalni uslovi zajmova, poput garancija, rok vraćanja, načina plaćanja i slično, kao i stepen zaduženosti zajmoprimca, u smislu procene njegove sposobnosti za vraćanje analiziranog zajma nepovezanim licu.

4 Zaključak

Shodno sve razvijenijem međunarodnom poslovanju i opšteprisutnoj decentralizaciji kompanija, transferne cene koje predstavljaju cenovni odraz transfera između povezanih lica su od posebnog značaja ne samo za domaće, već i za nadnacionalne Poreske uprave. Svaka zemlja teži oporezivanju subjekata i njihovih rezultata ili primanja na sopstvenoj teritoriji. Spajanjem lokalnih tržišta koja su bila težišta nadzora poreske administracije u jedno globalno tržište, postavilo je daleko kompleksije, izazovnije i veće probleme ispred nadležnih organa i domaćeg zakonodavstva.

Veoma je važno napomenuti da pravni okvir Republike Srbije u ovoj oblasti prati svetsku praksu u vidu metoda za ocenu usklađenosti cena kontrolisanih transakcija sa principom „van dohvata ruke“.

Međutim, sve složeniji poslovni odnosi između kompanija sa sedištim u različitim poreskim jurisdikcijama, čini težim proces provere od strane nadležnih organa da li bi se transakcije iste vrste realizovale na otvorenom tržištu po istoj ceni, između nepovezanih lica. Shodno tome, transferne cene su postale najproblematičnija sfera oporezivanja na multinacionalnom nivou.

Na primeru preduzeća „X“, u radu je prikazana transakcija koja se odnosi na primljeni zajam od povezanog lica „Y“. Nakon izvršenih usklađivanja visine rashoda kamata i visine kamatne stope, obračunata je korekcija u vrednosti od 416.352 dinara. Po tom osnovu, preduzeće „X“ je u obavezi da plati 62.453 dinara više poreza na dobit pravnih lica.

Rezultati provere usklađenosti transakcije primljenog zajma preduzeća „X“ sa principom „van dohvata ruke“ pokazuju da transferne cene izazivaju korekcije osnovice poreza na dobit pravnih lica, postojanje prisustva utanjene kapitalizacije, kao i mogućnost odbitka rashoda kamata srazmerno visini četvorostruke vrednosti sopstvenog kapitala.

Opšti zaključak o poslovnoj praksi između povezanih lica sa poreskog aspekta jeste postojanje poslovnih ambicija poreskih obveznika da plate manji porez na dobit, ali i njihovog nedovoljnog iskustva iz oblasti transfernih cena. Kao posledica neplaniranja poreskih tokova, kompanije trpe neočekivane rashode po osnovu poreza na dobit, čak i u slučajevima kada nisu imale evazione namere.

Literatura 5

1. Buettner T., Overesch M., Schreiber U., Wamser G., „The impact of thin-capitalization rules on the capital structure of multinational firms“, *Journal of Public Economics*, br. 96, 2012.
2. Cvjetković C., „Utanjena kapitalizacija kao evazioni instrument“, *Zbornik radova, Pravni fakultet, Univerzitet u Novom Sadu*, br. 3, 2010.
3. Malinić D., „Politika dobiti korporativnog preduzeća“, *Ekonomski fakultet, Univerzitet u Beogradu*, 2007.
4. Milojević I., „Računovodstvo“, *Centar za ekonomska i finansijska istraživanja, Beograd*, 2010.
5. OECD Smernice za primenu pravila o transfernim cenama za multinacionalna preduzeća i poreske uprave, 2017.
6. Overesch M., Wamser G., „Corporate tax planning and thin-capitalization rules: evidence from a quasi-experiment“, *Applied Economics*, br. 42, 2010.
7. Pravilnik o kamatnim stopama za koje se smatra da su u skladu sa principom „van dohvata ruke“ za 2018. godinu, *Sl. glasnik RS*, br. 21/2020.
8. Pravilnik o sadržaju poreskog bilansa i drugim pitanjima od značaja za način utvrđivanja poreza na dobit pravnih lica, *Sl. glasnik RS*, br. 20/2014, 41/2015, 101/2016, 8/2019, 94/2019 i 159/2020.
9. Pravilnik o transfernim cenama i metodama koje se po principu „van dohvata ruke“ primenjuju kod utvrđivanja cene transakcija među povezanim licima, *Sl. glasnik RS*, br. 61/2013, 8/2014 i 94/2019.
10. Privredni savetnik, *Beograd*, br. 1 i 2, 2019.
11. Ruf M., Schindler D., „Debt Shifting and Thin-Capitalization Rules – German experience and Alternative Approaches“, *Nordic Tax Journal*, br. 1, 2015.
12. Zakon o porezu na dobit pravnih lica, *Sl. glasnik RS*, br. 25/2001, 80/2002, 80/2002 - dr. zakon, 43/2003, 84/2004, 18/2010, 101/2011, 119/2012, 47/2013, 108/2013, 68/2014 - dr. zakon, 142/2014, 91/2015 - autentično tumačenje, 112/2015, 113/2017, 95/2018, 86/2019 i 153/2020).

Primljen/Received: 18.06.2021.

Prihvaćen/Accepted: 25.08.2021.

ЕКОНОМСКА ОПРАВДАНOST ИНВЕСТИРАЊА У ПРОИЗВОДЊУ ВИНА

Тица Недељко, Милић Драган, Зекић
Владислав, Попов Милана, Михајлов Злата¹

Резиме

Виноградарска производња је широко распрострањена у свету, а поготово у Европи. Представља високо интензивну грану пољопривреде која изискује значајна улагања капитала па је неопходно пре подизања засада утврдити ефективност инвестиционих улагања. У раду је анализирана економска оправданост производње вина применом стандардних калкулација. Уколико се произвођач одлучи да грожђе прерађује у вино, остварена добит износи 5.726,21 EUR/ha, што је за 3,62 пута више од добити која се остварује у производњи грожђа. Методи оцене економске оправданости инвестирања показују исплативост улагања у производњу вина.

Кључне речи: економска оправданост, вино, винарија

ECONOMIC JUSTIFICATION OF INVESTMENT IN WINE PRODUCTION

Tica Nedeljko, Milić Dragan, Zekić
Vladislav, Popov Milana,
Mihajlov Zlata¹

Summary

Viticulture production is widespread in the world, and especially in Europe. It is a highly intensive branch of agriculture that requires significant capital investment, so it is necessary to determine the effectiveness of investment before raising crops. The paper analyzes the economic justification of wine production using standard calculations. If the producer decides to process the grapes into wine, the realized profit is 5,726.21 € / ha, which is 3.62 times more than the profit realized in the production of grapes. The methods of assessing the economic justification of investing show the profitability of investments in wine production.

Keywords: economic justification, wine, winery

¹ Др Недељко Тица, редовни професор, др Драган Милић, ванредни професор, др Владислав Зекић, редовни професор, маст. аекон. Милана Попов, асистент. маст. екон. Злата Михајлов, сарадник у настави, Пољопривредни факултет, Универзитет у Новом Саду, Трг Доситеја Обрадовића 8, Нови Сад, телефон: +381214853210, е-маил: nedeljko.tica@polj.edu.rs

¹ PhD Tica Nedeljko, full professor, PhD Milić Dragan, associate professor, PhD Zekić Vladislav, full professor, MSc Popov Milana, teaching assistant, MSc Mihajlov Zlata, teaching fellow, Faculty of Agriculture, University of Novi Sad, Trg Dositeja Obradovića 8, phone: +381214853210, e-mail: nedeljko.tica@polj.edu.rs

1

Увод

Грожђе представља високо квалитетан производ са значајном хранљивом вредношћу. Производња грожђа и вина у већини случајева представља једну организациону целину. Број прерађевина од грожђа је веома значајан, ипак најзначајнија је вино. Прерада грожђа у вино се обавља углавном у винаријама и подрумима.

У овом раду извршена је оцена економске оправданости инвестирања у производњу вина. Производња вина биће исказана у виду калкулација производњи сведених на јединицу површине (ha). Основни циљ истраживања је утврђивање економских резултата у производњи вина и компарација са оствареним резултатима производње грожђа.

Економска оправданост производње вина у раду је анализирана применом стандардних калкулација. Појам калкулације се изводи од латинске речи *calculus* што у латинском језику представља камичак, у најстарије доба подесан за бројање, гласање и рачунање. Надаље, из ове речи се развија појам *calcolare*, који означава рачунати, израчунати, обрачунати, прорачунати; обрачунавати, прорачунавати. У неолатинизму се користи појам *calculatio*, који означава срачунавање, израчунавање, прерачунавање; предрачун, прорачун, односно утврђивање одређених вредносних величина које нису познате или су недовољно познате. (Јовановић и сарадници, 1998).

Појам калкулација има више значења, али посматрано у ужем смислу калкулација подразумева израчунавање цене коштања (трошкова производње) за јединицу количине неког производа или услуге.

Приликом формирања цене коштања, трошкови се могу класификовати на различите начине. Према првом начину, трошкови се најпре расподељују на трошкове производње и трошкове продаје који се даље рашчлањују на директне и индиректне трошкове. Директни трошкови се даље расподељују по елементима трошкова, док се општи трошкови расподељују по нивоима њиховог утврђивања. Полазећи од претходно наведеног елементи структуре цене коштања су:

1. Директни материјал за производњу
2. Директна амортизација
3. Директне зараде
4. Општи трошкови

5. Порези и доприноси
6. Трошкови продаје (директни и заједнички)

ЕКОНОМСКА
ОПРАВДАНОСТ
ИНВЕСТИРАЊА
У ПРОИЗВОДЊУ
ВИНА

Структура цене коштања такође се може изразити и као збир варијабилних трошкова и марже покрића, где маржа покрића обухвата фиксне трошкове и финансијски резултат.

У ширем смислу, калкулација подразумева утврђивање тржишне вредности производње, трошкова њеног остварења, као и финансијског резултата који представља разлику вредности производње и трошкова производње (добитак или губитак). (Јовановић и сарадници, 1998).

Бројни су критеријуми поделе калкулација, али најзначајнија је подела према критеријуму временског раздобља на који се односе калкулације. Полазећи од временског раздобља на које се односе, калкулације могу бити:

- Калкулације текуће производње (једногодишње)
- Инвестиционе (вишегодишње) калкулације

Калкулација текуће производње (једногодишња калкулација) сачињава се за период од годину дана. Предмет посматрања је једна производња, односно једна линија производње (нпр. производња пшенице, кукуруза, производња грожђа и др.).

Предмет посматрања инвестиционих (вишегодишњих) калкулација може да буде ефекат изградње, односно подизања инвестиционог објекта и у том случају се говори о простим инвестицијама (проширење земљишне површине, изградња грађевинских објеката, подизање дугогодишњих засада и др.). Међутим, уколико се ефекти не утврђују по врстама основних средстава него се исказују заједнички за сва улагања, у том случају се говори о комплексним инвестицијама.

Основно обележје инвестиционих калкулација је да се односе на период дужи од годину дана. Њима се настоји установити економска ефективност различитих инвестиција чији је циљ дугорочно остваривање нове производње или услуга или смањење трошкова, као и дугорочно повећање добити (Поткоњак, 1991).

Тakoђе значајна подела калкулација, у зависности од начина изражавања резултата и трошкова производње, јесте подела на аналитичке и диференцијалне (синтетичке или органске) калкулације. Основно обележје аналитичких калкулација је да пољопривредно

предузеће или породично газдинство посматра аналитички по појединим линијама производње. Састављање аналитичких калкулација појединих линија производње подразумева обрачун укупне вредности производње, трошкова производње и продаје, као и утврђивање финансијског резултата, применом опште шеме: $p - t = d$, где p означава вредност планиране или остварене тржишне производње, t означава укупне трошкове производње, а d остварени финансијски резултат. С друге стране, диференцијалне калкулације исказују утицај промене структуре или интензивности производње на промену тржишне вредности производње, промену трошкова производње и промену финансијског резултата посматраног пољопривредног газдинства. Општа шема диференцијалне калкулације је: $\Delta U - \Delta T = \Delta D$, где ΔU представља промену укупног прихода газдинства, ΔT представља промену трошкова, док ΔD представља промену финансијског резултата.

1.1 Производња вина и грожђа у Србији

Услед повољног географског положаја, као и климатских услова, Србија има велики потенцијал за производњу различитих врста винове лозе. Интензивирање виноградарске производње подстакнуто је реформама од стране Министарства пољопривреде и заштите животне средине Републике Србије, са циљем усклађивања са прописима и стандардима ЕУ, увођења савремених технологија производње, као и повећања конкурентности на иностраном тржишту. У току 2020. године, 19.840 ха је било под виновом лозом.

На подручју Републике Србије, виноградарска производња се одвија у оквиру три региона:

- Регион Централна Србија,
- Регион Војводина
- Регион Косово и Метохија.

Претходна три региона обухватају 22 рејона, 77 виногорја и више виноградарских оаза.

У посматраном временском интервалу, присутан је пад површина под виновом лозом, док се принос по хектару повећава. Последично томе укупан принос се, посматрано по годинама, повећава.

Табела бр. 1: Преглед приноса и површина под грожђем у периоду 2018-2020
Table 1: Review of yields and areas under grapes in the period 2018 - 2020

Индикатор	Територија - НСТЈ	Период	Површина (ha)	Укупан принос (t)	Принос t/ha
Биљна про- изводња, од 2005.	РЕПУ- БЛИКА СРБИЈА	2018	20.333	149.474	7.4
		2019	20.501	163.516	8.0
		2020	19.840	160.307	8.1

Извор: РЗС

Одабир адекватне винске сорте је далеко значајније него у осталим областима пољопривредне производње. Потрошачи готово никада не доводе у питање од које сорте, хибрида или расе стоке потиче прехранбени производ, док се сорта грожђа, регион из ког потиче и слично, готово увек доводе у питање када је реч о вину.

Сортимент винове лозе у Србији чине сорте различитог порекла и намена. Полазећи од рејонизације, сорте се могу сврстати у следеће групе:

1. Препоручене/дозвољене аутохтоне сорте
2. Препоручене/дозвољене домаће створене сорте
3. Препоручене дозвољене интернационалне сорте

Свака од претходно наведене три категорије сорти има своју функцију у задовољењу потреба и захтева потрошача и сходно томе треба да има своје месту у сортименту. Очекивања су да ће у будућем периоду интернационалне сорте имати доминантно учешће јер дају квалитетна, светски позната и препознатљива вина.

Број прерађевина од грожђа је велик, али најзначајнија је вино. Преко 80% произведене количина грожђа се прерађује у вино, 12% се употребљава у свежег стању као стоно грожђе, око 5% се употребљава за производњу сувог грожђа, док се остатак користи за производњу џема, мармелада, концентрата и другог.

Квалитет вина зависи од већег броја фактора, од којих су најбитнији сорта винове лозе, степен зрелости, здравствено стање грожђа, као и технолошки поступак производње.

У спољнотрговинској размени вина у периоду 2017-2019 године, остварује се дефицит, односно увоз вина премашује извоз. Остварени дефицит је је пре свега последица недовољне производње вина.

Табела бр. 2: Преглед оствареног увоза и извоза вина у периоду 2017 – 2019
Table 2: Overview of the realized import and export of wine in the period 2017-2019

Година	Извоз		Увоз		Салдо
	Количина (t)	Вредност (1000 USD)	Количина (t)	Вредност (1000 USD)	
2017	11.374,00	18.519,00	20.256,00	26.952,00	-8.882,00
2018	11.789,00	20.215,00	22.355,00	31.574,00	-10.566,00
2019	13.336,00	20.865,00	22.061,00	31.213,00	-8.725,00

Извор: <https://www.fao.org/>

2 Извори података и метод рада

У овом раду извршена је оцена економских ефеката у производњи вина. Истраживања економских параметара, за наведену производњу, заснивају се на одређивању: обима производње, вредности производње, укупних трошкова производње, финансијског резултата (добитка или губитка). Обрачун ових економских категорија изражен је у виду калкулација производњи.

Истраживања се базирају на просечним подацима за период од 2012. до 2017. године.

Инвестирање подразумева улагање новца у набавку нових средстава за производњу, којима се остварује нова производња, повећава или побољшава постојећа производња, или смањују њени трошкови. Инвестирање је улагање у садашњости, са циљем да се у будућности остваре позитивни финансијски ефекти (Тица и сарадници, 2021).

Приликом утврђивања почетне вредности вишегодишњих засада, па тиме и винограда, неопходно је утврдити трошкове подизања који се могу груписати на следећи начин: 1) трошкови који су учињени приликом подизања засада и који се више не понављају (припрема терена, куповина садница, копање јама, прво ђубрење, садња), 2) годишњи трошкове неге (орезивање, ђубрење, прскање, окопавање). Код вишегодишњих засада најпре се јавља период у коме нема рода, затим следи период постепеног пораста рода, након чега следи период пуне родности, и на крају период у коме род опада (Тица и сарадници, 2021).

Оцена економске оправданости инвестирања у производњу вина је изведена применом метода рока поврата инвестиције. Овај метод представља најједноставнији метод анализе финансијске исплативости улагања. Временска вредност новца се не узима у обзир. Према овом методу упоређује се кумулативни новчани ток (нето добит увећана за амортизацију) са износом инвестиције. Када кумулативни новчани ток у односу на износ инвестиције постаје позитиван, период од почетка коришћења инвестиције до овог момента сматра се роком поврата инвестиције.

Утврђивање показатеља економске ефективности инвестиција се заснива на утврђивању разлика и односа између износа учињених инвестиционих улагања и остварених новчаних примања у току инвестиционог периода (Милић и сарадници, 2004).

У раду је применом метода инвестиционе калкулације приказана структура трошкова потребних за изградњу винског подрума. Приликом израде инвестиционе калкулације, коришћени су подаци винарије из Гудурице, која је у моменту истраживања поседовала 3 ha винограда и целокупно грожђе прерађивала у вино. У наведену инвестициону калкулацију укључени су следећи елементи неопходних улагања:

- Грађевински објекти,
- Опрема (муљач, хидраулична преса, судови за врење, прохромски танкови за чување вина, пластичне каце за претакање, пумпе за претакање, филтер са пунилицом, затварачица за плутене чепове).

За производњу вина у раду је сачињена и аналитичка калкулација, према општем обрасцу $p - t = d$. Вредност производње обрачуната је као производ произведене количине вина и просечне тржишне цене. У оквиру трошкова производње укључени су следећи трошкови:

- Материјални трошкови (трошкови производње грожђа, трошкови енолошког материјала, трошкови амбалаже, и остали материјални трошкови),
- Нематеријални трошкови (трошкови промоције, остали нематеријални трошкови),
- Бруто лични дохоци (помоћни радници 30 дневница),
- Трошкови основних средстава (амортизација),
- Општи трошкови газдинства.

3 Резултати истраживања и дискусија

У раду је сачињена инвестициона калкулација изградње винског подрума и уобичајена једногодишња аналитичка калкулација производње вина.

У наредној табели даје се преглед инвестиционе калкулације изградње винског подрума намењеног за прераду и чување грожђа са 3 ha винограда.

Табела бр. 3: Инвестициона калкулација изградње винског подрума
Table 3: Investment calculation for the construction of a wine cellar

Редни број	Назив	Јед. мере	Количина	Цена (EUR)	Вредност (EUR)
1	Грађевински објекат	m ²	130	239,18	31.092,81
2	Муљач	ком	1	1.036,40	1.036,40
3	Преса	ком	1	3.109,20	3.109,20
4	Судови за врење	ком	6	259,10	1.554,60
5	Прохромски танкови за чување вина 750l	ком	20	777,30	15.546,01
6	Пластичне каце за претакање	ком	10	25,91	259,10
7	Пумпе за претакање	ком	3	86,37	259,10
8	Филтер са пунициом	ком	1	2.159,17	2.159,17
9	Затварачица за плутене чепове	ком	1	43,18	43,18
	УКУПНО				55.059,58

Извор: Обрачун аутора

Укупна инвестициона улагања у подизање винског подрума износе **55.059,58 EUR**, при чему је највећа ставка у структури укупних трошкова изградња самог објекта винарије који чине **56,47%** укупних улагања, а што се тиче опреме највеће улагање изискују прохромски танкови за чување вина, који чине **28,23%** укупних улагања.

У наредном прегледу даје се аналитичка калкулација производње вина са површине од 1 ha винограда.

Вредност производње вина на површини од 1 ha износи **12.456,00 EUR**, укупни трошкови производње износе **6.729,79 EUR**, односно остварена добит износи **5.726,21 EUR** као разлика између вредности производње и укупних трошкова.

Табела бр. 4 : Аналитичка калкулација производње вина
 Табле 4: Analytical calculation of wine production

Ред. број	Елементи	Јед. мере	Количина	Цена (EUR)	Вредност (EUR)
1	ВРЕДНОСТ ПРОИЗВОДЊЕ	EUR/h a			12.456,00
1.1.	Главни производ	l	3.700,00		
	Вино у флаши	l	2.100,00	4	8.400,00
	Вино у ринфузи	l	1.600,00	2,54	4.056,00
2	ТРОШКОВИ ПРОИЗВОДЊЕ	EUR/h a			6.729,79
2.1.	Материјални трошкови	EUR/h a			5.108,46
2.1.1	Трошкови производње грозђа	EUR/h a	1	3.030,13	3.030,13
2.1.2	Трошкови енолошког материјала	EUR/h a			77,54
2.1.3	Трошкови амбалаже	EUR/h a			1.957,35
2.1.4	Остали материјални трошкови	EUR/h a			43,44
2.2.	Нематеријални трошкови	EUR/h a			33,79
2.2.1	Трошкови промоције	EUR/h a			22,93
2.2.2	Остали нематеријални трошкови	EUR/h a			10,86
2.3.	Бруто лични дохоци	EUR/h a			600,00
2.3.1	Помоћни радници 30 дневница	EUR/h a			600,00
2.4.	Трошкови основних средстава	EUR/h a			891,04
2.4.1	Амортизација	EUR/h a			891,04
2.5.	Општи трошкови газдинства	EUR/h a			96,50
3	ДОБИТАК	EUR/h a			5.726,21
4	ГУБИТАК	EUR/h a			

Извор: Обрачун аутора

Остварена добит у производњи грозђа износи 1.583,20 EUR по хектару (Тица и сарадници, 2021), што значи да ће одређивањем за прераду грозђа у вино, произвођач повећати добит за 3,62 пута.

Највеће учешће у структури укупних трошкова производње вина имају материјални трошкови са учешћем од **75,91%**, затим следе трошкови основних средстава са учешћем од **13,24%** док сви остали трошкови учествују са **10,85%**.

Графикон бр. 1: Структура трошкова производње вина
Graph 1: Wine production cost structure

Извор: Обрада аутора

Приносни приступ омогућава утврђивање вредности инвестиције претварањем будућих новчаних токова у јединствену вредност, свођењем на садашњу вредност. У приносном приступу се узима у обзир приход који ће настати коришћењем инвестиције током њеног економског века, а садашња вредност се израчунава тако што се будући приходи свде на садашњу вредност применом дисконтне стопе.

Метод рока повраћаја инвестиције у производњу вина заснива се на следећим годишњим показатељима: 1. Нето добит у производњи вина износи 5.726,21 EUR годишње, 2. Трошкови амортизације износи 3.174,00 EUR, 3. Новчани ток 8.900,21 EUR. Уколико се годишњи новчани ток упоређи са уложеним средствима у инвестицију (55.059,57 EUR) може се констатовати да је рок повраћаја инвестиције у производњу вина седам година.

Методи оцене економске оправданости инвестирања показују исплативост улагања у производњу вина.

Закључак 4

ЕКОНОМСКА
ОПРАВДАНОСТ
ИНВЕСТИРАЊА
У ПРОИЗВОДЊУ
ВИНА

Укупна инвестициона улагања у подизање винског подрума за прераду и чување приноса грожђа са 3 ha винограда износе 55.059,58 EUR, при чему је највећа ставка у структури укупних трошкова изградња самог објекта винарије која чини 56,47% укупних улагања, а што се тиче опреме највеће улагање изискују прохромски танкови за чување вина, који чине 28,23% укупних улагања.

На основу извршених истраживања добијени подаци показују да је добитак у производњи грожђа 1.583,20 EUR/ha, међутим уколико се произвођач одлучи да грожђе даље прерађује у вино, добит се повећава за 3,62 пута, и износи 5.726,21 EUR/ha.

Метод рока повраћаја инвестиције у производњу вина показују да се уложена средства у винарију капацитета 15.000 литара враћају у периоду од седам година.

Литература 5

1. Влаховић, Б., Пушкарић, А., Ужар, Дубравка (2017): Савремени трендови на тржишту вина, Пољопривредни факултет, Нови Сад
2. Денда, С., Денда, Б. (2016): Производња и робна размена грожђа и вина: Стање у свету и Србији (Шумадијски регион), Агроекономика, 45(70), 81-93
3. Јовановић, М., Марко, Ј., Тица, Н. (1998): Калкулације у пољопривреди, Пољопривредни факултет Нови Сад
4. Кокић, А. (2015): Економска обележја производње и прераде грожђа. Дипломски рад, Пољопривредни факултет Нови Сад
5. Кораћ Нада, Циндрић, П., Медић Мира, Иванишевић, Д. (2016): Воћарство и виноградарство, Пољопривредни факултет, Нови Сад
6. Мазих, С. (2019): Економски показатељи производње и прераде грожђа. Дипломски рад, Пољопривредни факултет Нови Сад
7. Милић, Д., Булатовић, Мирјана, Кукић, Ђ. (2005): Оцена економске ефективности подизања засада јабучастог воћа, ПТЕП, Вол 9, бр. 5, Национално друштво за процесну технику и енергетику у пољопривреди, Нови Сад, п: 118-120
8. Милић, Д., Булатовић, Мирјана, Кукић, Ђ. (2007): Оцена оправданости производње сушеног воћа на породичној фарми, ПТЕП, Вол 11, бр. 1-2, Национално друштво за процесну технику и енергетику у пољопривреди, Нови Сад, п: 14-16
9. Милић, Д., Средојевић Зорица, (2004): Организација и економика пословања, Пољопривредни факултет, Нови Сад
10. Опланић, М., Арбанас, Б., Бубула, М., Радиновић, С. (2011): Економска успешност виноградарско-винарске производње - студиј случаја на подручју Равних котаре, 46. Хрватски и 6. Међународни Симпозијум Агронома, Опатија, Хрватска, п-211-215
11. Симоновић, З., Петровић, Д., Турчић, Н. (2019): Производња грожђа и вина у Србији, Економика, 65(4), 11-20

12. Тица, Н., Милић, Д., Зекић, В., Попов Милана, Михајлов Злата (2021): Економска оправданост инвестирања у производњу грожђа, *Агроекономика*, 50(91), 43-53
13. <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/130102?languageCode=sr-Cyrl> (13.10.2021.)
14. <http://polj.uns.ac.rs/sites/default/files/udzbenici/VO%C4%86ARASTVO%20I%20VINOGRADARSTVO%20DEO%20VINOGRADARSTVO%20KONACNA%20VERZIJA.pdf> (13.10.2021.)
15. <https://www.fao.org/faostat/en/#data/TCL> (13.10.2021.)

Primljen/Received: 26.09.2021.

Prihvaćen/Accepted: 04.10.2021.

Прилог бр. 1

Табела 1 : Аналитичка калкулација производње грожђа

Table 1: Analytical calculation of grape production

Ред. број	Елементи	Јед. мере	Количина	Цена (€)	Вредност (€)
1	2	3	4	5	6
1	ВРЕДНОСТ ПРОИЗВОДЊЕ	eur/ha			4.613,33
1.1.	Главни производ	кг/ха	8.000,00	0,58	4.613,33
1.2.	Споредни производ и остали приходи	кг/ха			
2	ТРОШКОВИ ПРОИЗВОДЊЕ	eur/ha			3.030,13
2.1.	Материјални трошкови	eur/ha			1.002,35
2.1.1.	Ђубриво 8:16:24	кг/ха	250	0,37	91,67
2.1.2.	Средства за заштиту	eur/ha			763,35
2.1.2.1	Хербициди 2х	лит/ха	1,25	4,51	11,27
2.1.2.2	Инсектициди 2х	лит/ха	1	9,15	18,3
2.1.2.3	Фунгициди	eur/ha			733,78
2.1.3.	Остали материјални трошкови	eur/ha			147,33
2.2.	Радови на култури	eur/ha			548,04
2.2.1.	Орање на 25цм	eur/ha	1		43,58
2.2.2.	Култивирање 4х	eur/ha	1		151,66
2.2.3.	Прскање 8х	eur/ha	1		352,8

Табела 1 : Аналитичка калкулација производње грожђа (наставак)**Table 1: Analytical calculation of grape production (continued)**

Ред. број	Елементи	Јед. мере	Количина	Цена (€)	Вредност (€)
2.3.	Нематеријални трошкови	eur/ha			44,2
2.3.1.	Водни допринос	eur/ha	1	14,73	14,73
2.3.2.	Остали нематеријални трошкови	eur/ha	1	29,47	29,47
2.4.	Трошкови основних средстава	eur/ha			368,38
2.4.1.	Амортизација	eur/ha			368,38
2.5.	Бруто лични дохоци	eur/ha			1.000,00
2.5.1.	Сезонски радници 50 дневница	eur/ha			1.000,00
2.6.	Општи трошкови газдинства	eur/ha			67,16
3	ДОБИТАК	eur/ha			1.583,20
4	ГУБИТАК	eur/ha			

Извор: Обрачун аутора

ТРЖИШТЕ ЧОКОЛАДЕ У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ

Влаховић Бранислав¹

Резиме

У раду је анализирана производња и спољнотрговинска размена чоколаде Републике Србије. Временски период истраживања је 2016-2020. година. Просечна производња свих врста чоколаде износила је 36.240 тона са тенденцијом раста по просечној годишњој стопи од 6,92%. Извоз чоколаде из Републике Србије просечно је износио 18,6 хиљада тона и имао је тенденцију незнатног раста по стопи од 1,77% годишње. Увоз чоколаде просечно је износио 17,9 хиљада тона са изразитим растом по стопи од 18,13%. Просечан биланс спољнотрговинске размене незнатно је позитиван (667 тона), с тим да је у две последње године остварен негативан биланс. Вредносно посматрано остварен је негативан биланс спољнотрговинске размене од 13,8 милиона долара.

Кључне речи: чоколада, извоз, увоз, спољнотрговинска размена, Република Србија

CHOCOLATE MARKET IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Vlahović Branislav¹

Summary

The aim of the paper is to analyze the production and foreign trade of chocolate in the Republic of Serbia. The time period of the research is 2016-2020. The average production of all types of chocolate was 35,669 tons with an average annual growth rate of 6.92%. The export of chocolate from the Republic of Serbia averaged 18.6 thousand tons with a slight growth rate of 1.77% per year. The import of chocolate averaged 17.9 thousand tons with a substantial growth rate of 18.13%. The average balance of foreign trade was slightly positive (667 tons), with a negative balance in the last two years. In terms of the value, there was a negative foreign trade balance of 13.6 million dollars.

Keywords: chocolate, export, import, foreign trade, Republic of Serbia

¹ Др Бранислав Влаховић, редовни професор, Пољопривредни факултет, Трг Доситеја Обрадовића 8, Нови Сад, Србија, тел: +381214853500, e-mail: vlahovic@polj.uns.ac.rs

¹ Branislav Vlahović, PhD, full professor, Faculty of Agriculture, Trg Dositeja Obradovića 8, Novi Sad, Serbia, phone: +381214853500, e-mail: vlahovic@polj.uns.ac.rs

1

Увод

Чоколада представља приступачан луксуз која се конзумира ради личног задовољства (Mundel et al., 2017.). Историјски посматрано претрпела је значајну трансформацију од свог настанка, од једноставног производа до специјалних форми (Munichor et al., 2019.).

Чоколада и какао интензивно се користе у већини земаља света. Иако је њихов састав проучаван, функционални значај компоненти није тако добро дефинисан. Постоје индиције да састојци какаоа имају благотворно дејство на здравље људи, па се какао и чоколада могу сматрати функционалном храном. Употреба функционалне хране за модулацију људског здравља добила је већи значај последњих година, а чоколада се широко конзумира у друштву (Borchers et al., 2000.).

Формулација чоколаде у сталној је еволуцији. Промене имају за циљ да задовоље растуће захтеве потрошача хране. Све су већи захтеви за нискокалоричну чоколаду без шећера као и веганску формулацију без животињских деривата (Cirne et al., 2019.).

Више од два века друга традиција кондиторске индустрије у Србији почела је 1897. године на Дорћолу, у Београду, када је тадашњи велики трговац и добротвор Коста Шонда основао прву фабрику чоколаде. Прва чоколада са млеком “Олга” (названа по кнегињи *Олги Карађорђевић*) била је сензација за то време. Једна од првих фабрика отворена је у Земуну 1924. године, њен власник био је Француз Danijel Pešmažu (<https://aguarachocolate.com/>).

Управо због дуге историје и традиције у производњи и потрошњи, значајног места у међународном промету и спољнотрговинској размени рад је посвећен истраживању тржишта чоколаде. Циљ истраживања јесте да се сагледају основне детерминанте тржишта чоколаде у Републици Србији. Анализирана је производња, извоз, увоз, регионална дестинација извоза и увоза, потрошња и спољнотрговинска размена чоколаде Републике Србије.

2

Материјал и метод рада

Извори података преузети су из статистичке базе података Републичког завода за статистику, Међународног трговинског центра ИТС (*International Trade Center*) и организације за храну и пољопривреду (*FAO*), за временски период од 2016. до 2020. године. У раду

су коришћене стандардне статистичко-математичке методе. Интензитет кретања промена квантификован је израчунавањем стопа промена применом функција са најприлагођенијим линијама тренда оригиналним подацима. Рачунати су и следећи параметри: биланс спољнотрговинске размене, индекс увозне зависности, индекс самодовољности (самоснабдевености) и апсорпциона моћ тржишта. Одређене појаве приказане су у виду табела и графикана.

Резултати истраживања 3

Производња чоколаде у Републици Србији 3.1

Производња чоколаде и производа од какаоа у Републици Србији у истраживаном временском периоду (2016-2020.) просечно је износила 36.240 тона. Иста бележи тенденцију раста по просечној годишњој стопи од 6,92% годишње (графикон 1). Највећа производња остварена је у 2018. години када је достигла 40.827 тона, у последњој истраживаној години дошло је до извесног пада, од 5.597 тона (13,7%) у односу на максимално остварену производњу.

Графикон 1. Кретање производње чоколаде у Републици Србији (2016-2020)

Chart 1. Trends in chocolate production in the Republic of Serbia (2016-2020)

У структури укупне производње доминира група: „остали прехранбени производи који садрже какао“ (искључујући какао масу, какао маслац, какао у праху, у блоковима, таблама или шипкама, у течном стању или у виду пасте, праха, гранула, у расутом стању,

у паковању тежине > 2 kg, производе за припрему пића, намазе од чоколаде) са учешћем од 27,1%. Следи група „чоколада у блоковима, таблама или шипкама“ (укључујући са кремом, са додатком житарица, ликера или воћне пасте; искључујући пуњену чоколаду, и чоколадни кекс) са 23,93%. „Чоколадни производи“ (искључујући пуњене, у блоковима, таблама или шипкама, чоколадни кекс, чоколаду) са 15,50%. „Пуњена чоколада, у блоковима, таблама или шипкама“ (укључујући са кремом, са додатком житарица, ликера или воћне пасте; искључујући чоколадни кекс) са 11,92%. „Намази који садрже какао“ са 11,17%, „Чоколада и остали прехранбени производи који садрже какао, у блоковима, таблама или шипкама масе > 2 kg, или у течном стању, у праху, пасти, гранулама, или у другим облицима у расутом стању, у судовима или непосредним паковањима тежине преко 2 kg, који садрже 18% или више по маси какао маслаца“ са 8,15%. Следи „Бела чоколада“ са 0,75% и категорија „остали производи“ са 1,48% учешћа (табела 1).

Табела 1. Структура производње чоколаде и производа који садрже какао у Републици Србији (2016-2020)

Table 1. Structure of production of chocolate and products containing cocoa in the Republic of Serbia (2016-2020)

Врста	Просечна вредност (тона)	Стопа промене (%)	Учешће %
Остали произ. који садрже какао	9.823	-7,44	27,10
Чоколада у блоковима таблама или шипкама	8.673	-5,38	23,93
Чоколадни производи	5.619	2,48	15,50
Пуњена чоколада	4.320	53,60	11,92
Намази који садрже какао	4.051	1,73	11,17
Чоколада и остали пр. са какаом	2.952	42,04	8,15
Бела чоколада	275	-42,46	0,75
Остали чоколадни производи	527	1,23	1,48
Укупно	36.240	6,92	100,0
Извор: обрачун аутора на бази: остварена производња, залихе и продаја индустријских производа, РЗС, Београд			

Производња се одвија, углавном, у неколико великих индустријских капацитета („Штарк“ Београд, „Пионир“ Суботица, „Бамби“ Пожаревац, „СЛ Таково“, Горњи Милановац и Вршац и др.), који доминирају са више од 90% укупне производње. У последњим

годинама повећава се производња у малим занатским производним погонима где се раде специфичне врсте чоколаде. У наредном периоду очекује се пораст производње као последица отварања фабрике чоколаде швајцарске компаније *Barry Collebaut* у Новом Саду.

Извоз чоколаде из Републике Србије 3.2

Извоз чоколаде и производа који садрже какао из Републике Србије у истраживаном временском периоду (2016-2020.) просечно је износио 18.624 тона и имао је тенденцију незнатног раста по стопи од 1,77% годишње. Највећи извоз остварен је у 2019. години када је достигао 20.849 тона, у последњој истраживаној години дошло је до извесног пада, од 2.690 тона у односу на претходну годину. Исти је резултат, поред осталог, смањења тражње на светском тржишту која је условљена глобалном пандемијом Covid 19. У међународни промет доспева више од половине (52,2%) домаће производње чоколаде, што говори о значајној извозној оријентацији. Према оствареном извозу Република Србија налази се на 33 месту у свету (ИТС, 2021.).

Један од показатеља конкурентности јесте и тржишно учешће. У структури светског извоза чоколаде Република Србија учествује са доста скромним учешћем од 0,32%, док је учешће у европском извозу нешто значајније и износи 1,52% (2020.). Република Србија не представља озбиљнијег конкурента највећим светским извозницима (*Немачка, Белгија, Холандија, Пољска, Канада* и др.), мада значајна шанса постоји у извозу у земље региона.

Вредносно анализирано просечан извоз чоколаде из Републике Србије износио је 62,1 милион УС долара и имао је тенденцију интензивнијег раста у односу на количински извоз (стопа промене 3,48%). Највећа вредност извоза остварена је 2019. године када је достигла 69,9 милиона долара, док је најмања вредност извоза остварена у почетној години истраживања, када је извоз износио 53,7 милиона долара.

Чоколада има високу и доходовну еластичност тражње, што значи да се са порастом дохотка потрошача повећавају тражњу и потрошњу и опредељују се за куповину познатијих (интернационалних) брендова. Интересовање за чоколаду је порасло, захваљујући њеној физиолошкој вредности и потенцијалним здравственим ефектима, као што су регулација крвног притиска, нивоа инсулина, васкуларних функција, оксидационих процеса, пробиотичких

ефеката, хомеостазе глукозе и метаболизма липида. Међутим, даље транслаторне и епидемиолошке студије су потребне да би се потврдили доступни резултати и проценили други могући ефекти у вези са конзумацијом какаоа и чоколаде на здравље потрошача (Montagna et al., 2019.).

Просечна извозна цена чоколаде из Републике Србије износила је 3,34 УС долара по килограму. Истовремено, просечна светска извозна цена износи 4,95 УС долара, што је за 1,61 долар по килограму више (ИТС, 2021.). Цена чоколаде на међународном тржишту зависи од квалитета, врсте, обима тражње, степена конкуренције, царинских баријера, величине паковања и др. Постоји неколико стандардних врста чоколаде (<http://www.cokolade.rs/>):

- *Чоколада за кување* - или незаслађена чоколада не садржи додатке попут млека или шећера.
- *Црна чоколада* - садржи већи проценат какао зрна (минимум 50% какао делова). Сматра се најквалитетнијом и најздравијом врстом чоколаде. Црна чоколада може да се подели према проценту какаоа, какао бутера и шећера. Уколико садржи најмање 15% течног какаоа и исто толико какао бутера, а минимум укупне количине какао делова је 60%, онда спада у слатке чоколаде. Уколико је проценат течног какаоа најмање 35% и исто толико какао бутера и шећера, онда спада у горке чоколаде.
- *Млечна чоколада* - садржи исте састојке као и црна, али се додаје и млеко у праху, чији квалитет заједно са процентом какао делова одређује квалитет. Мора да има минимум 30% какао делова.
- *Бела чоколада* - садржи све састојке као и млечна осим што има какао бутер, а не какао масу. Квалитетна бела чоколада мора да има минимум 26% какао делова, односно какао бутера.

Анализирајући извоз чоколаде по економским регионалним групацијама земаља може се уочити да се у истраживаном периоду значајно веће количине реализују на тржиште ЦЕФТА групације (68,3%), у односу на извоз у Европску унију (22,1%), на остала тржишта реализује се значајно мања количина чоколаде (9,6%).

Извоз чоколаде у истраживаном временском периоду усмерен је у 64 земље света. Најзначајнији извоз реализује се у *Босну и Херцеговину, Северну Македонију, Црну Гору, Русију и Мађарску*. Наведене земље апсорбовале су три четвртине укупног извоза чоколаде из Републике Србије.

Табела 2. Извоз чоколаде из Републике Србије (2016-2020)

Table 2. Export of chocolate from the Republic of Serbia (2016-2020)

Земља	Просечна вредност (тона)	Стопа промене (%)	Структура (%)	Просечна вредност (000 \$)
Босна и Херц.	6.169	-1,93	33,1	20.335
С. Македонија	3.960	-4,18	21,3	11.510
Црна Гора	2.487	-5,03	13,3	8.550
Русија	775	55,5	4,2	3.288
Мађарска	593	10,75	3,2	1.858
Остале земље	4.640	-	24,9	
Укупно	18.624	1,77	100,1	62.054

Извор: обрачун аутора на бази <https://data.stat.gov.rs/>

Босна и Херцеговина - представља најзначајније извозно тржиште на које се просечно годишње пласира 6.169 тона чоколаде, што чини трећину (33,1%) укупног извоза чоколаде из Републике Србије (табела 2). У истраживаном временском периоду извоз у поменуто земљу бележи изванредан пад по стопи од 1,93% годишње. Посматрано вредносно, извоз је просечно износио 20,3 милиона УС долара. Просечна извозна цена на нивоу је од 3,29 УС долара по килограму. Босна и Херцеговина просечно увози 19 хиљада тона чоколаде. Највећи увоз реализује се из Републике Србије (32,5%), (ITC, 2021.).

Северна Македонија - налази се на другом месту у извозу чоколаде из Републике Србије. На тржиште ове земље просечно се пласирало 3.960 тона, што чини 21,3% укупног извоза чоколаде из Републике Србије. Вредност извоза износила је просечно 11,5 милиона УС долара. Просечна извозна цена на нивоу је од 2,90 УС долара по килограму и нешто је мања од исте у Босну и Херцеговину. Извоз карактерише значајан пад по годишњој стопи од 4,18% годишње. Северна Македонија просечно увози 10 хиљада тона чоколаде. Највећи увоз реализује се из Републике Србије (39,6%).

Црна Гора - извоз је просечно износио 2.487 тона што чини 13,3% укупног извоза чоколаде из Републике Србије и сврстава Црну Гору на треће место међу најзначајнијим увозницима чоколаде из Републике Србије. У истраживаном временском периоду извоз је имао тенденцију релативно значајног пада по просечној годишњој стопи од 5,03%. Посматрано вредносно извоз је просечно износио

8,5 милиона УС долара. Просечна извозна цена на нивоу је од 3,42 УС долара по килограму и већа је од извозне цене две напред наведене земље. Република Црна Гора просечно увози 5,5 хиљада тона. Највећи увоз реализује се из Републике Србије (45,2%). Евидентно је да у увозу чоколаде у Црну Гору Република Србија има доминантну позицију.

Негативана је чињеница што на три најзначајнија извозна тржишта долази до тенденције смањења извоза. Један од разлога јесте висока конкуренција како домаћих тако и интернационалних брендова на тржишту.

Европско тржиште чоколаде веома је конкурентно, уз присуство бројних компанија које чине већину тржишног учешћа. Све већа тражња и све већа популарност тамне и органске чоколаде подстичу глобални раст тржишта. Такође, сезонска тражња игра важну улогу у продаји чоколаде (поводом верских и новогодишњих празника и сл.). Истовремено, са друге стране, здравствени проблеми у вези са високим садржајем шећера спутавају даљи раст тржишта. Истовремено то представља изазов компанијама да пронађу нове врсте чоколаде са ниским садржајем шећера, већим садржајем какаоа као и чоколаде од сировина које су произведене у систему органске производње (<https://www.mordorintelligence.com/>).

С обзиром да је Западна Европа засићена чоколадним слаткишима питање извоза све више ће се усложити. Домаћи произвођачи мораће да стварају нове производе за поједина тржишта. Акценат је на чоколадама са нижим садржајем енергетске вредности шећера и масноћа, обогаћених витаминима или припремљених са додатком воћа или меда.

Разумевање преференција, перцепције и мотивације потрошача у понашању приликом куповине омогућава привредним субјектима да спознају потребе циљних сегмената тржишта и на тај начин да дефинишу одговарајуће маркетиншке стратегије које за циљ имају задовољење захтева потрошача (Del Prete, Samoggia, 2020.).

Управо овим факторима треба да се руководи и индустрија чоколаде у Републици Србији, у фокусу треба да буду захтеви и потребе потрошача на појединим тржишним сегментима. На тај начин уз задовољење захтева потрошача треба да се оствари и одговарајући профит. Треба и даље радити на јачању имиџа домаћих брендова („Најлепше жеље“, „Галеб“, „Банат“, „Дарија“ и др.), који

имају добру позиционираност у земљама окружења, али далеко слабију у земљама Европске уније. Према многим ауторима, бренд доминантно утиче на избор потрошача при куповину чоколаде (Camble et al., 2017., Ahmed et al., 2012., Kozelova et al., 2014.).

Потрошачи су лојални бренду јер га повезују са одређеним параметрима квалитета и укуса, имају велико поверење у њих, које је мало вероватно да ће имати неки други брендови. Ако потрошач није упознат са производом, тешко га је уградити у своје навике у исхрани (Giacalone et al., 2016.). Бренд има већи утицај на куповину од цене и земље порекла. Претходна искуства у потрошњи чоколаде доводе потрошаче до тога да постану лојални одређеном бренду, искључујући тако друге. Bogomilova i Milburn (2012.) наводе да су бренд, конкуренција и мотиви везани за потрошаче главни фактори који утичу на потрошаче чоколаде. Конкретно, недоступност или непознавање бренда, преференција за други бренд или други укус, такође, здравствени проблеми неки су од разлога зашто потрошачи неће преферирати неки други бренд.

Истовремено, посебна пажња мора се посветити квалитетним сировинама (какао, какао бутер и сл.) како би се добио квалитетан производ који може бити конкурентан на међународном тржишту где влада изузетна конкуренција. Једна од најплеменитијих врста какаоа на свету је Arriba Nacional. Узгаја се на малим фармама у Еквадору, Raw (минимално прерађен), задржава све хранљиве вредности какаоа. Дobar пример је компанија Chocollama из Београда која прави органску црну чоколаду са 76% какаоа.

Увоз чоколаде у Републику Србију **3.3**

Увоз чоколаде у Републику Србију у истраживаном временском периоду (2016-2020.) просечно је износио 17.960 тона и имао је тенденцију значајног раста по стопи од 18,13% годишње. Увоз расте знатно бржим интензитетом од извоза. Највећи увоз остварен је у последњој истраживаној години (2020.) када је достигао 24.614 тона, и већи је у односу на увоз у почетној истраживаној години за 11.975 тона, односно скоро се удвостручио. Према оствареном увозу чоколаде Република Србија налази се на 43 месту у свету (ИТС, 2021.). Мора се напоменути да одређена количина

чоколаде стиже из увоза преко нелегалних канала и продаје се, углавном, на пијацама.

Вредносно анализирано просечан увоз износио је 75,8 милиона УС долара и имао је тенденцију интензивнијег раста у односу на количински увоз (стопа промене 19,54%). Највећа вредност увоза остварена је у последњој истраживаној години када је достигла 102,2 милиона долара.

Просечна увозна цена чоколаде износила је 4,22 УС долара по килограму. Иста је виша у односу на извозну цену за 0,88 УС долара по килограму, односно за 26%. Просечна светска увозна цена на вишем је нивоу и износи 4,75 УС долара по килограму (ИТС, 2021.).

Међународно тржиште под значајним је утицајем мултинационалних корпорација. Шест мултинационалних компанија учествују у највећи део светског тржишта: *Mondelez, Nestlé, Mars, Hershey, Ferrero TE Lindt & Sprüngli* (<https://www.mordorintelligence.com/>). Лојалност потрошача брендовима наведених компанија даје им предност у односу на остале конкуренте који послују на тржишту. Акценат дају на асортиману чоколада са вишим ценама усмерених ка млађој популацији уз повећање приступачности и иновативних производа са јаком маркетиншком подршком. Све већи акценат даје се на чоколаде произведене у систему органске производње, чоколадама са већим садржајем какаоа, као и маркетиншкој подршци по GMO чоколада.

Анализирајући увоз чоколаде по економским регионалним групацијама земаља може се уочити да се у истраживаном периоду значајно веће количине реализују из земаља Европске уније (80,67%), у односу на земље ЦЕФТА групације (17,8%). Из осталих земаља ван наведених групација реализовано је свега 1,5% увоза. У структури увоза присутна је сасвим супротна тенденција од извоза. Наиме у структури извоза доминирале су земље ЦЕФТА групације, док у увозу доминира Европска унија.

Увоз чоколаде у истраживаном временском периоду реализован је из 35 земаља света. Најзначајнији увоз реализује се из *Немачке, Пољске, Босне и Херцеговине, Аустрије и Хрватске*. Наведене земље давале су више од две трећине (68,8%) укупног увоза чоколаде.

Немачка - представља земљу одакле се највише увози чоколада у Републику Србију. Просечан увоз износио је 4.367 тона чоколаде, што чини скоро четвртину (24,3%) укупног увоза

чоколаде (табела 3). У истраживаном временском периоду увоз бележи изразити пораст по стопи од 73,24% годишње. Посматрано вредносно, увоз је просечно износио 21,1 милион долара. Просечна увозна цена из Немачке износи 4,84 УС долара по килограму. Немачка представља највећег светског извозника чоколаде. Њен просечан извоз износи 877 хиљада тона чоколаде, у структури укупног немачког извоза Република Србија налази се на 27 месту са просечним учешћем од 0,49% (ИТС, 2021.).

Табела 3. Увоз чоколаде у Републику Србију (2016-2020)

Table 3. Import of chocolate to the Republic of Serbia (2016-2020)

Земља	Просечна вредност (тона)	Стопа промене (%)	Структура (%)	Просечна вредност (000 \$)
Немачка	4.367	73,24	24,3	21.155
Пољска	3.327	22,79	18,5	11.881
Босна и Херц.	2.190	-19,40	12,2	5.936
Аустрија	1.461	51,27	8,1	6.834
Хрватска	1.023	11,21	5,7	5.103
Остале земље	5592	-	31,2	24.905
Укупно	17.960	18,13	100,0	75.814

Извор: обрачун аутора на бази <https://data.stat.gov.rs/>

Чоколада *Milka* је један од тренутно најпрепознатљивијих брендова чоколаде на свету. Иако она није изворно немачки бренд јер је основан у Швајцарској, међутим, највећи део производи се у Немачкој. Једна од кључних карактеристика Милка чоколаде је чињеница да као један од састојака користи алпско млеко који даје специфичан укус чоколади (<https://heyexplorer.com/>). У структури увоза доминирају брендови: *Schogetten*, *Ritter Sport*, *Merci*, *Riesen*, *Lindt*, *Toblerone* (производе су у Швајцарској и Немачкој) и др. Један од разлога значајног увоза из Немачке је и долазак трговинског ланца *Lidl*, који у својој понуди, поред домаћих, има немачке и пољске брендове чоколаде.

Пољска - налази се на другом месту у извозу чоколаде у Републику Србију. Налази се на четвртм месту међу највећим светским извозницима чоколаде. Њен просечан извоз износи 355 хиљада тона чоколаде. Највећи је извозник чоколаде у централној и источној Европи и има највећу индустрију чоколаде у региону. Половину производње дају три компаније: *Lotte Vedel*, *Mondelez* и *Ferrero* које значајне количине чоколаде извозе (<https://www.thefirstnews.com/>). Просечан увоз из Пољске износио

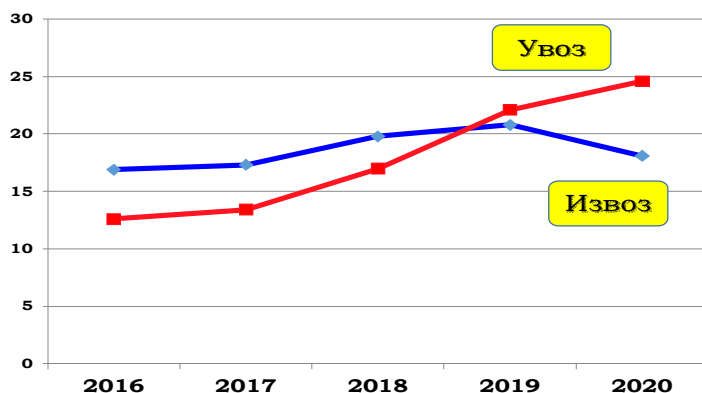
је 3.327 тона, што чини 18,5% укупног увоза чоколаде. Вредност увоза износила је просечно 11,8 милиона УС долара. Просечна увозна цена из Пољске износи 3,57 УС долара по килограму и нижа је од исте из Немачке. Увоз карактерише значајан пораст по годишњој стопи од 22,79% годишње. Један од разлога значајног пораста увоза јесте и нижа цена. У структури укупног пољског извоза Република Србија налази се на 18 месту са просечним учешћем од 0,94%.

Босна и Херцеговина - увоз је просечно износио 2.190 тона што чини 12,2% укупног увоза чоколаде у Републику Србију. У истраживаном временском периоду увоз је имао тенденцију изразитог пада по просечној годишњој стопи од 19,40%. Посматрано вредносно увоз је просечно износио 5,9 милиона УС долара. Просечна увозна цена из Босне и Херцеговине износи 2,7 УС долара по килограму. Иста је нижа је за 2,14 УС долара по килограму у односу на увозну цену из Немачке и 0,87 УС долара из Пољске. То је један од разлога значајног увоза. Босна и Херцеговина просечно извози 4.897 тона чоколаде, у структури укупног извоза Република Србија налази се на првом месту са просечним учешћем од 44,79%. Најзначајнији кондитори су: „Виспак“ Високо, „Мира“ Приједор, „СЛ-Таково“ Требиње, „АС Food“, Велика Кладуша и „Александрија“ Зворник. Највећи извозник је Svislion из Требиња.

Према Влаховићу и сар. (2020.) који су истраживали преференције потрошача у Републици Србији, када су у питању стране робне марке највећи део испитаника (64%) преферира чоколаду „Milkа“, следе „Kinder“ са 29% „Schogetten“ са 11% и „Nestle“ са 8% испитаника. Уз марку везане су и одређене функционалне користи и додатна вредност које потрошачи перципирају и спремни су да плате за њих.

3.4 Биланс спољнотрговинске размене чоколаде Републике Србије

У истраживаном временском периоду Република Србија остварила је просечан позитиван биланс спољнотрговинске размене чоколаде у количини од 667 тона. На графикону 2 приказано је количинско кретање биланса спољнотрговинске размене. Уочава се да је у прве три године истраживаног периода извоз био већи од увоза, односно остварен је позитиван биланс размене, након тога у последње две године увоз премашује извоз, те се бележи негативан биланс спољнотрговинске размене.

Графикон 2: Спољнотрговинска размена чоколаде Републике Србије (2016-2020.), 000 тона

Chart 2: Foreign trade chocolate of the Republic of Serbia (2016-2020), 000 tons

Вредносно исказано остварен је негативан биланс спољнотрговинске размене просечно 13,8 милиона УС долара. У почетној истраживаној години (2016.) остварен је позитиван биланс од 3,6 милиона УС долара, док је у осталим годинама истраживаног периода остварен негативан биланс спољнотрговинске размене. У последњој години негативан биланс достигао је 40,7 милиона УС долара. Исти је условљен вишим увозним од извозних цена. Негативан биланс свакако није оправдан с обзиром на потенцијале у производњи у нашој земљи.

Анализирајући биланс спољнотрговинске размене рачунати су и следећи параметри:

Индекс увозне зависности - израчунат је на следећи начин: $\frac{\text{увоз}}{(\text{производња} + \text{увоз} - \text{извоз})} * 100$, просечно износи 50,96%. У почетној години износио је 55,77%, док се у последњој години повећао на 58,06%. У истраживаном временском периоду индекс увозне зависности остварује тенденцију незнатног раста по просечној стопи од 1,11% годишње. Ово свакако није добро са становишта домаћих произвођача чоколаде.

Индекс самодовољности (самоснабдевености) - израчунат је на следећи начин: $\frac{\text{производња}}{(\text{производња} + \text{увоз} - \text{извоз})} * 100$, просечно износи 101,88%. У почетној години износио је 118,92%, док је у последњој години опао на 84,93%. У истраживаном

временском периоду индекс самодовољности остварује тенденцију значајног пада по просечној стопи од 8,07% годишње. На опадање исте утицао је значајан пораст увоза у последње две истраживане године.

Апсорпциона моћ тржишта: израчуната је на следећи начин: *производња+увоз-извоз*, у истраживаном временском периоду просечно износи 35.605 тона. У почетној години износила је 22.663 тона, док је у последњој анализираној години иста достигла 42.855 тона.

Прерачунато по становнику расположиве количине за домаћу потрошњу изnose просечно 5,1 килограма (залихе нису узете у обзир). У почетној години износиле су 3,2 килограма, док је у последњој анализираној години исти достижу 6,2 килограма. Међутим, претпоставља се да је потрошња исказана по становнику значајно нижа. У истраживаном временском периоду расположиве количине за домаћу потрошњу имају тенденцију значајног раста по просечној стопи од 17,98% годишње. Иста је доминантно условљена порастом увоза, док је знатно мање условљена растом домаће производње.

Потрошња чоколаде у Европи у 2020 години на нивоу је од пет килограма годишње по становнику. Највећи светски потрошач је Швајцарска са потрошњом од скоро 10 килограма по становнику годишње (<https://www.cbi.eu/>).

У наредном периоду тражња на домаћем тржишту зависиће првенствено од кретања прихода становништва, висине тржишних цена, понуде и навика у конзумацији потрошача.

4 Закључак

У анализираном временском периоду (2016-2020) производња чоколаде у Републици Србији износила је 36.240 тона и имала је тенденцију раста по просечној стопи од 6,29% годишње.

Извоз чоколаде из Републике Србије просечно је износио 18.624 тона и имао је тенденцију незнатног раста по стопи од 1,77% годишње. Вредносно посматрано извоз је био на просечном нивоу од 62,1 милион УС долара.

Најзначајнија извозна дестинација чоколаде из Републике Србије је Босна и Херцеговина на чије тржиште се просечно извезло 6.169 тона што представља 33,1% укупног извоза. Значајно тржиште

представљају *Северна Македонија и Црна Гора*. Првих пет земаља апсорбовале су три четвртине укупног извоза.

Увоз чоколаде у Републику Србију просечно је износио 17.960 тона и имао је тенденцију изразитог пораста по стопи од 18,13% годишње. Увоз се кретао знатно интензивније у односу на извоз. Вредносно посматрано увоз је био на просечном нивоу од 75,8 милиона УС долара.

Најзначајнији увоз реализовао се из Немачке. Просечан увоз износио је 4.367 тона што представља 24,3% укупног увоза. Значајан увоз реализован је из *Пољске и Босне и Херцеговине*. Првих пет земаља у укупном увозу учествовале су са 68,8%.

У истраживаном временском периоду Република Србија остварила је просечан позитиван биланс спољнотрговинске размене чоколаде од 667 тона. У прве три године извоз је био већи од увоза, односно остварен је позитиван биланс размене, у последње две године увоз премашује извоз, те се бележи негативан биланс спољнотрговинске размене.

Вредносно исказано остварен је негативан биланс спољнотрговинске размене просечно 13.760 милиона УС долара. У почетној години остварен је позитиван биланс, док је у осталим годинама остварен вредносно негативан биланс спољнотрговинске размене чоколаде Републике Србије.

На међународном тржишту постоји велика конкуренција, потребно је радити на побољшању квалитета, јачању брэнда, проширењу асортимана – чоколада са мањим процентом шећера и примени одговарајућих промотивних активности у циљу јачања имиџа наше кондиторске индустрије и њених брэндова на међународном тржишту.

Литература 5

1. Ahmed Z.U., Zbib I.J., Sikander A., Gilbert Noujaim R., (2012.): Does Country of Brand Origin (COBO) Matter for the Lebanese Consumers? *Euromed J. Bus.* 7, 108–128.
2. Bogomolova S., Millburn S., (2012.): Reasons for Non-Consideration of Brands and the Role of Prior Experience. *J. Brand Management* 19, 304–317.
3. Borchers A., Ceen K., Hannum Sandra, Gershwin E., (2020.): Cocoa and Chocolate: Composition, Bioavailability, and Health Implications, *Journal of Medical Food*, 3(2) 77-105.
4. Del Prete Margherita, Samoggia Antonella (2020.): Chocolate Consumption and Purchasing Behaviour Review: Research Issues and Insights for Future Research, *Sustainability*, 12.

ТРЖИШТЕ
ЧОКОЛАДЕ У
РЕПУБЛИЦИ
СРБИЈИ

5. Kamble A., Zagade A., Abhang N., (2017.): Evaluating Impulse Purchases Generated by Affections and Advertisement Effectiveness. *Management Sci. Lett.* 7, 479–486.
6. Kozelová D., Matejková E., Fikselová M., Dékányová J., (2014.): Analysis of Consumer Behavior at Chocolate Purchase. *Potravinarstvo*, 8, 62–66.
7. Montagna Maria Teresa, Diella Giusy, Triggiano F., Caponio Giusy Rita, Giglio Osvalda, Caggiano Giuseppina, Di Ciaula, A., Portincasa P., (2019.): Chocolate, Food of the Gods: History, Science, and Human Health, *International Journal of Environmental Research and Public Health Review*, 6–16.
8. Mundel J., Huddleston P., Vodermeier M., (2017.): Exploratory Study of Consumers' Perceptions: What Are Affordable Luxuries? *J. Retail. Consum. Serv.* 35, 68–75.
9. Munichor N., Friedlander N., Sadly (2019.): You Made Me Earn It: The Effect of Responsibility Attributions for Sadness on Food Indulgence. *J. Consum. Behav.*, 18, 415–428.
10. Влаховић Б., Миловановић Јелена, Ужар Дубравка (2020.): Ставови потрошача у куповини чоколаде, *Агроэкономика*, број 86, Пољопривредни факултет, Нови Сад., 55–69.
11. <https://www.mordorintelligence.com/industry-reports/europe-chocolate-market>
12. <https://www.thefirstnews.com/article/poland-biggest-exporter-of-chocolate-in-ee-and-fourth-in-the-world--and-its-eating-more-of-it-too-24859>
13. <https://www.intracen.org/itc/market-info-tools/trade-statistics/>
14. <https://aguarachocolate.com/sr/slatka-istorija-cokolade>
15. <https://chocollama.com/chocollama-arriba-nacional-row-craft-chocolate/>
16. <http://www.cokolade.rs/zanimljivost/cetiri-osnovne-vrste-cokolade.html>
17. <https://www.cbi.eu/market-information/cocoa/trade-statistics>
18. <https://data.stat.gov.rs/>*

*сајтовима приступљено у октобру и новембру 2021.

Primljen/Received: 30.11.2021.

Prihvaćen/Accepted: 02.12.2021.

КЛАСТЕР АНАЛИЗА ПОЉОПРИВРЕДНЕ ПРОИЗВОДЊЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Бодирога Радомир¹, Вицо Грујица²,
Шевкушић Љубиша³

Резиме

Између појединих јединица локалне самоуправе у Републици Српској присутне су разлике у погледу степена развијености пољопривредне производње. Наведене је неопходно идентификовати те у складу са добијеним резултатима примјењивати различите мјере аграрне политике како би се постигли максимални ефекти и значајно поспјешили развој пољопривреде. Циљ рада јесте да се све јединице локалне самоуправе у Републици Српској класификују у одговарајуће хомогене групе (кластере) са сличним карактеристикама на основу 13 одабраних показатеља развијености пољопривредне производње. Идентификовано је 6 кластера од којих је први, са 37 општина и градова из различитих рејона најбројнији, док последњи пети кластер чини једна од анализираних општина. Поједине општине и градови из рејона који се додатно подстичу мјерама аграрне политике биле су у истом кластеру са оним најразвијенијим у Републици Српској. Резултати истраживања могу допринијети правилнијем усмјеравању подршке и ефикаснијем утицају на повећање степена развијености ове привредне гране како на локалном тако и на републичком нивоу.

Кључне ријечи: локални ниво, општине, градови

¹ Др Бодирога Радомир, доцент, Универзитет у Источном Сарајеву, Пољопривредни факултет, Вука Караџића 30, 71 123 Источно Сарајево, +387 55/250-122, e-mail: radomir.bodiroga@pof.ues.rs.ba

² Др Вицо Грујица, ванредни професор, Универзитет у Источном Сарајеву, Пољопривредни факултет, Вука Караџића 30, 71 123 Источно Сарајево, +387 57/340-401, e-mail: grujica.vico@pof.ues.rs.ba

³ Мр Шевкушић Љубиша, Ј.У. Средњошколски центар Петар Кочић Зворник, Вука Караџића 69, 75 400 Зворник, tel: +387 55/203-163, e-mail: racunovodstvo183@gmail.com

CLUSTER ANALYSIS OF AGRICULTURAL PRODUCTION IN THE REPUBLIC OF SRPSKA

Bodiroga Radomir¹, Vico Grujica²,
Ševkušić Ljubiša³

Summary

There are differences between individual local self-government units in the Republic of Srpska in terms of the degree of development of agricultural production. It is necessary to identify the above and in accordance with the obtained results to apply various measures of agricultural policy in order to achieve maximum effects and significantly improve the development of agriculture. The aim of this paper is to classify all local self-government units in the Republic of Srpska into appropriate homogeneous groups (clusters) with similar characteristics based on 13 selected indicators of agricultural production development. 6 clusters have been identified, of which the first, with 37 municipalities and cities from different regions, is the most numerous, while the last fifth cluster is one of the analyzed municipalities. Some municipalities and cities in the region that are additionally encouraged by agrarian policy measures were in the same cluster with the most developed ones in the Republic of Srpska. The results of the research can contribute to a more correct direction of support and a more efficient impact on increasing the level of development of this branch of economy, both at the local and national level.

Keywords: local level, municipalities, cities

¹ Bodiroga Radomir, PhD, Assistant Professor, University of East Sarajevo, Faculty of Agriculture, +387 55/250-122, radomir.bodiroga@pof.ues.rs.ba

² Vico Grujica, PhD, Associate Professor, University of East Sarajevo, Faculty of Agriculture, Vuka Karadžića 30, 71 123 East Sarajevo, +387 57/340-401, grujica.vico@pof.ues.rs.ba

³ Ševkušić Ljubiša, M.A., Public Institution Secondary School Center Petar Kočić Zvornik, Vuka Karadžića 69, 75 400 Zvornik, +387 55/203-163, racunovodstvo183@gmail.com

1

Увод

Пољопривреда има веома значајну улогу у укупном привредном развоју Републике Српске. У прилог наведеном говоре подаци Републичког завода за статистику РС (Статистички годишњак, 2020), према којима је ова привредна грана учествовала (заједно са шумарством и риболовом) у БДП у просјеку 9,5% током претходног десетогодишњег периода (2010-2019). Просјечна годишња бруто додата вриједност у истом периоду износила је 886,26 милиона КМ. Са друге стране актуелна стратегија развоја пољопривреде Републике Српске указује на низак степен самодовољности пољопривредних производа који је последица ниског обима производње, неадекватног приноса и прираста, али и ниског нивоа технологије производње у овој привредној грани. Поменути недостаци, тј уопште развијеност пољопривредне производње посматрана на локалном нивоу, имају мање или веће разлике у зависности од тога о којим јединицама локалне самоуправе је ријеч. Из актуелних Стратешких циљева види се фокус на унапређењу постојећег стања у чему кључну улогу игра државна подршка. Креатори аграрне политике занемарују чињеницу о постојању великих разлика у природним, социоекономским и другим условима за пољопривредну производњу посматрано по појединим јединицама локалне самоуправе. То може довести до продубљивања јаза између развијених јединица локалне самоуправе које би оствариле додатни прогрес и оних неразвијених код којих се може постићи супротан ефекат. Другачије речено поједине мјере државне подршке оствариће значајније ефекте ако се исте различито спроводе на јединицама локалне самоуправе у зависности од степена развијености и структуре пољопривредне производње. Из тог разлога циљ овог рада је адекватно груписати јединице локалне самоуправе у хомогене групе (кластере) са сличним карактеристикама у погледу одабраних показатеља а по основу изабраних критеријума.

2

Материјал и метод рада

Поступак анализе спроведен је користећи сложену структуру полазних података. Истраживањем су обухваћена 64 објекта, односно све општине и градови у Републици Српској (РС) према подацима Републичког завода за статистику РС (Градови и општине РС, 2020). Карактеристике које посједују објекти посматрања, не могу се адекватно презентовати на основу једног

обиљежја, без обзира на то о коме обиљежју је ријеч (Лакић, Малетић 1996). Неопходно је у разматрање узети већи број карактеристика које ће када се заједнички посматрају адекватно презентовати сваку од јединица локалне самоуправе. Са тим циљем примјењена је Кластер анализа (Zapryanova, 2019; Reiff et al., 2018; Stevanović et al, 2018; Stevanović et al, 2016; Birovljev et al, 2017) која се састоји од бројних и разноврсних техника које служе за откривање структуре сложених система (Поповић и Малетић, 2008). У друштвеним али и другим наукама, кластер анализа је препозната као најприкладнија техника за сврставање јединица посматрања у групе сличних карактеристика (Поповић и Малетић, 2017). Сходно томе у обзир је узето 13 различитих обиљежја и то приноси по хектару пшенице, кукуруза, јечма и кромпира, приноси по стаблу јабуке, крушке, шљиве и вишње, те удјели површина под поврћем, крмним биљем, житима, индустријским биљем у укупним засијаним ораничним површинама, и учешће укупних засијаних ораничних површина у укупним расположивим ораничним површинама. Прве четири промјењиве представљају приносе четири најзаступљеније ратарске културе када је РС у питању. Наредне четири промјењиве представљају просјечне приносе по стаблу за најзаступљеније воћарске културе. Остале промјењиве указују на просјечну заступљеност површина под различитим биљним категоријама у односу на укупне засијане ораничне површине по општинама и градовима. За све посматране промјењиве рачунате су просјечне вриједности остварене у последњем петогодишњем периоду (2015-2019). С обзиром на то да су варијабле дате у различитим мјерним скалама сви подаци су претходно стандардизовани. Стандардизација података вршена је примјеном стандардизованог одступања као показатеља одступања појединих вриједности варијабле од просјека свих вриједности за ту варијаблу израженог у стандардним девијацијама (Ловрић и сар., 2006):

$$Z_i = \frac{x_i - \bar{x}}{\sigma} \quad (1)$$

Примјењен је хијерархијски метод груписања елемената који подразумјева првобитно рачунање мјера блискости за све јединице посматрања а потом формирање група. Групе су формиране техником спајања а као мјера блискости коришћено је еуклидско одстојање. Примјеном Еуклидског одстојања, одсто-

јање за два реда матрице (одстојање два објекта), рачуна се као сума свих разлика између промјењивих, односно:

$$d_{rs} = \sqrt{\sum (x_{rj} - x_{sj})^2} \quad (2)$$

Методом просјечног повезивања утврђено је одстојање између појединих група. За потребе анализе података кориштен је статистички софтвер Statistica, ver.12.

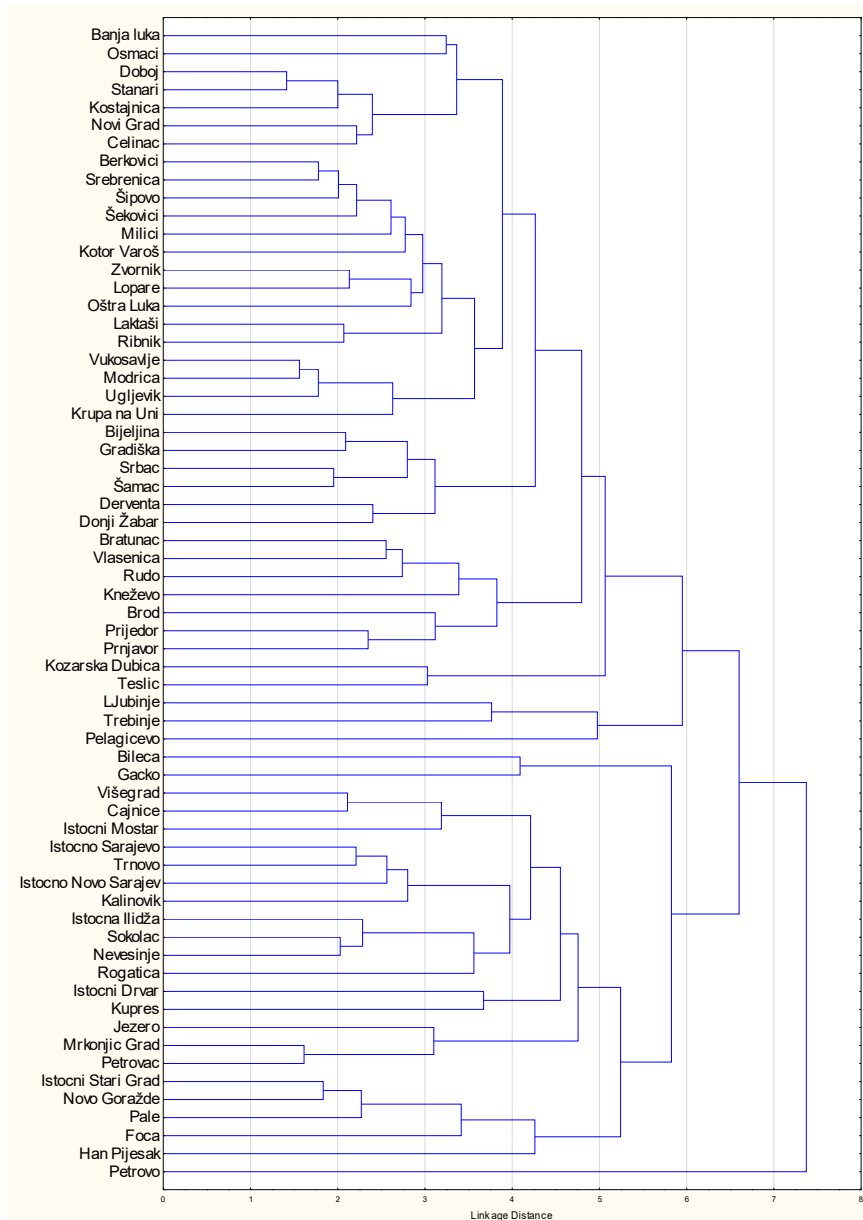
3 Резултати и дискусија

Полазна основа јесте матрица **X** која се састоји од **n** редова и **p** колона у којој су подаци о посматраним објектима и њиховим карактеристикама. Дакле сходно раније наведеном полазна матрица има 64 реда са 13 колона. У првој фази израчунато је Еуклидско одстојање те добијена матрица Еуклидског одстојања **D**. Ова матрица садржи сва одстојања између парова објеката који се посматрају и реда је $n \times n$. Наведени метод груписања изабран је према Лакић и Малетић (1996) који узимајући у обзир ранија истраживања на поменутој тему као оптималан метод груписања сугеришу метод просјечног повезивања који у комбинацији са Еуклидском удаљености даје хомогене кластере са минималним удаљеностима од центра групе.

Примјеном ове методе одређивање одстојања између група врши се на основу просјечног одстојања свих објеката који припадају двијема групама. Груписање објеката приказано је на графикону 1.

Као што се може примјетити из дендрограма најмања квадратна еуклидска удаљеност била је између Добоја и Станара (1,41) и они су у првом нивоу повезивања удружени у групу. У другој фази удружени су Вукосавље и Модрича, затим Мркоњић град и Петровац итд. У посљедњој фази процеса груписања општина Петрово прикључена је групи у којој су сви преостали објекти посматрања.

КЛАСТЕР
АНАЛИЗА
ПОЉОПРИВРЕДНЕ
ПРОИЗВОДЊЕ У
РЕПУБЛИЦИ
СРПСКОЈ

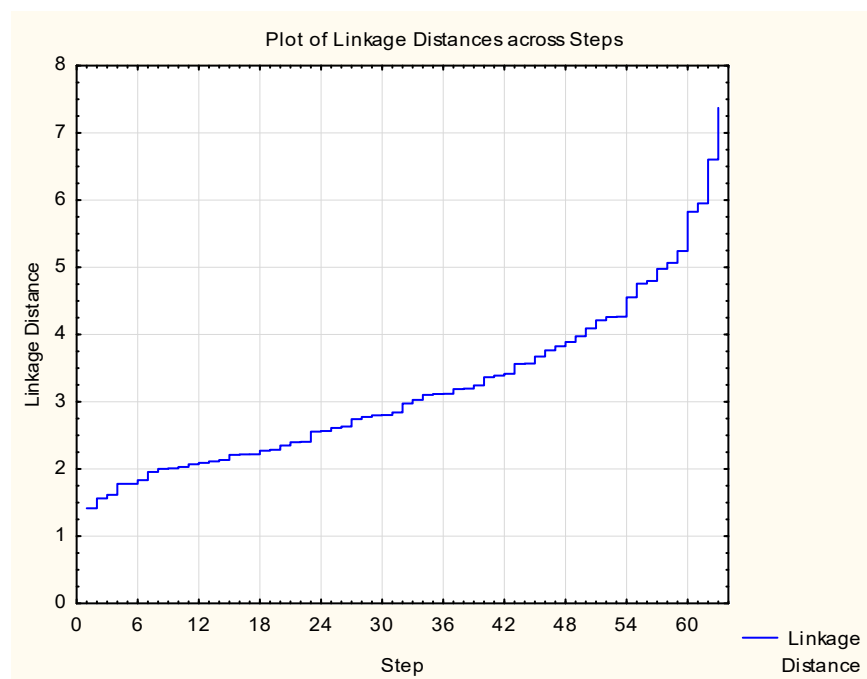

Извор: истраживање аутора

Графикон 1. Дендрограм груписања објеката примјеном еуклидског одстојања и методе просјечног повезивања

Graph 1. Dendrogram of grouping objects using Euclidean distance and average connection method (WPGMA)

Одређивање оптималног броја група извршено је праћењем вриједности мјере одстојања крећући се од првог ка последњем нивоу удруживања. Мјера одстојања крећући се кроз поједине етапе постепено је повећавала своју вриједност. У дијелу кретања, гдје је иста нагло повећана, праћење је прекинуто, а претходни број група прије налог повећања проглашен за оптималан број. Најмања удаљеност између група повећавала је своју вриједност крећући се од 1,41 до 7,37 при којој су преостале двије групе спојене у једну (графикон 2).

Извор: истраживање аутора

Графикон 2. Ток најмање удаљености између група код методе просјечног повезивања

Graph 2. Flow of the smallest distance between groups in the method of average connection (WPGMA)

Из графикана се може видјети да се вриједност најмање удаљености постепено повећава кроз нивое удруживања до нивоа у коме су сви објекти смјештени у 5 различитих група (кластера). У сљедећем нивоу удруживања вриједност најмање удаљености нагло расте са 5,24 на 5,83 те је сходно примјењеној методологији

поступак прекинут а као оптималан број идентификовано 5 кластера чија је структура дата у наставку.

Табела 1. Структура добијених кластера

Table 1. Structure of the obtained clusters

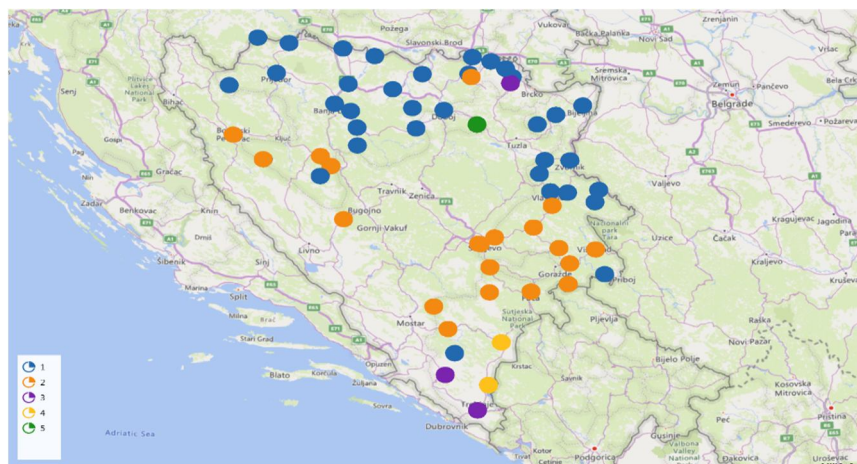
Р. Б.	К 1		К 2	К 3	К 4	К 5
1	Бања Лука	Модрича	Вишеград	Љубиње	Билећа	Пет- рово
2	Осмаци	Угљевик	Чајнице	Требиње	Гацко	-----
3	Добој	Крупа на Уни	Источни Мостар	Пелаги- ћево	-----	-----
4	Станари	Бијељина	Источно Сарајево	-----	-----	-----
5	Костајница	Градишка	Трново	-----	-----	-----
6	Нови Град	Србац	Источно Ново Сарајево	-----	-----	-----
7	Челинац	Шамац	Калиновик	-----	-----	-----
8	Берковићи	Дервента	Источна Илиџа	-----	-----	-----
9	Сребре- ница	Доњи Жабар	Соколац	-----	-----	-----
10	Шипово	Братунац	Невесиње	-----	-----	-----
11	Шековићи	Власеница	Рогатица	-----	-----	-----
12	Милићи	Рудо	Источни Дрвар	-----	-----	-----
13	Котор Ва- рош	Кнежево	Купрес	-----	-----	-----
14	Зворник	Брод	Језеро	-----	-----	-----
15	Лопаре	Приједор	Мркоњић Град	-----	-----	-----
16	Оштра Лука	Прњавор	Петровац	-----	-----	-----
17	Лакташи	Козарска Дубица	Источни Стари Град	-----	-----	-----
18	Рибник	Теслић	Ново Горажде	-----	-----	-----
19	Вукосавље	-----	Пале	-----	-----	-----
20	-----	-----	Фоча	-----	-----	-----
21	-----	-----	Хан Пијесак	-----	-----	-----

Извор: истраживање аутора

Из табеле се може видјети да први истовремено и најбројнији кластер обухвата 57,81% од укупног броја анализираних општина

КЛАСТЕР
АНАЛИЗА
ПОЉОПРИВРЕДНЕ
ПРОИЗВОДЊЕ У
РЕПУБЛИЦИ
СРПСКОЈ

и градова, други кластер 32,81% док трећи кластер обухвата 4,69% анализираних. Пети кластер обухвата само општину Петрово која се највише разликовала у поређењу са осталим објектима, и последња је, у процесу груписања, придружена осталим јединицама локалне самоуправе. Као један од разлога може се навести да су неки од коришћених показатеља код ове општине били знатно већи у односу на просјек осталих анализираних објеката. Тако је нпр просјечан принос по стаблу крушке према евиденцији Завода био око пет пута већи у односу на просјек за све анализирани јединице, принос по ha кромпира око 2 пута већи од просјека осталих и слично. Уочљиво је да су у првом кластеру поред неких од најразвијенијих општина и градови РС у погледу пољопривредне производње са равничарског подручја (Бијељина, Градишка, Приједор, Прњавор и други), налазе и оне са брдско-планинског рејона (Бања Лука, Оштра Лука, Теслић, Крупа на Уни, Котор Варош, Власеница, Челинац) које имају учешће у првом кластеру од 18,92% (слика 1).

Извор: истраживање аутора

Слика 1. Мапа РС са јединицама локалне самоуправе разврстаним по припадајућим кластерима

Figure 1. Map of RS with local self-government units sorted by clusters

У истом кластеру који је на мапи означен плавом бојом налази се 8 општина које према Правилнику о условима и начину остваривања новчаних подстицаја за развој пољопривреде и села (2021, Спецификација 3) припадају планинском рејону (Рибник, Рудо, Кнежево, Сребреница, Шипово, Шековићи, Милићи,

Осмаци) са учешћем од 21,62%, те општина Берковићи која према истом припада медитеранско-планинском рејону. Дакле, иако према члану 49. наведеног правилника општине и градови са планинског, брдско-планинског и медитеранско-планинског рејона имају додатна подстицајна средства за развој пољопривредне производње, њихова развијеност се разликује. Може се примјетити да неке од њих припадају првом кластеру гдје се налазе и раније поменуте најразвијеније јединице локалне самоуправе. Поред наведеног структура преосталих кластера такође указује да између осталих градова и општина који припадају рејонима из члана 49. постоје значајније разлике. Кластер 2 означен на мапи наранџастом бојом већином обухвата општине планинског рејона Републике Српске, али и општине брдско-планинског рејона учествују у истом са 9,52% (Источно Ново Сарајево, Источна Илиџа) и медитеранско-планинског рејона са 4,76% (Источни Мостар). Иако остали формирани кластери обухватају знатно мање јединица локалне самоуправе у односу на претходне наведене, сама издвојеност од истих указује да се њихови чланови разликују у односу на чланове других кластера у погледу развијености пољопривредне производње. Због тога би адекватним мјерама различито прилагођеним појединим кластерима било могуће ефикасније реаговати на побољшање достигнутог степана развоја. Кластер три (љубичаста боја на мапи) састоји се из двије јединице локалне самоуправе са југа Херцеговине које припадају медитеранско-планинском рејону (Требиње и Љубиње), али и општине Пелагићево са равничарског подручја РС, док кластер четири (жута боја на мапи) обухвата двије општине које припадају планинском рејону РС (Билећа и Гацко).

Закључак 4

Бројна истраживања намећу потребу подјеле посматраних објеката у групе објеката (кластере) са високим степеном сличности унутар и значајним разликама ван група. Овакав захтјев ријешава се примјеном кластер анализе која фокус ставља на објекте а не варијабле као што је то случај у другим мултиваријационим методама.

Примјеном кластер анализе извршена је редукција података и формирано 5 група јединица локалне самоуправе са сличним карактеристикама. Од поменутих пет кластера први је, са 37

општина и градова, најбројнији док пети кластер чини само једна општина. На основу добијених резултата може се закључити да припадност истим рејонима не указује на исти степен развијености пољопривредне производње, јер су кластери по том питању већином били хетерогени.

Овим поступком добијена је јаснија слика о међусобним слично-стима између карактеристика посматраних општина и градова, која се може користити за креирање адекватне политике подршке различито усмјерене на поједине хомогене групе.

Дакле, користећи добијене резултате, могу се правилније усмјерити постојеће или креирати нове адекватне мјере подршке уважавајући диференцијалне предности са којима одређена јединица располаже. Крајњи исход оваквог начина подршке био би повећање степена развијености како на локалном нивоу тако и у цјелини на нивоу РС.

5 Литература

1. Lakić, N., Maletić, R. (1996): Defining homogeneous narrow areas of the Autonomous Province of Vojvodina from the standpoint of natural and economics conditions of production, *Review of Research Work at the Faculty of Agriculture, Belgrade*, Vol. 41, pp 177-184.
2. Бакарић Рашић, И. (2005): Примјена факторске и кластер анализе у откривању регионалних неједнакости. Привредна кретања и економска политика, Вол. 15, бр 105, стр 52-76.
3. Републички завод за статистику Републике Српске, Статистички годишњак 2015.
4. Ловрић, М., Комић, Ј., Стевић, С. (2006): Статистичка анализа, методи и примјена. Економски факултет Бања Лука.
5. Правилник о условима и начину остваривања новчаних подстицаја за развој пољопривреде и села за 2021. годину. Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде Републике Српске.
6. Градови и општине Републике Српске, 2020. Републички завод за статистику Републике Српске.
7. Статистички годишњак Републике Српске, 2020. Републички завод за статистику Републике Српске.
8. Поповић, Б., Малетић, Р. (2008): Груписање општина Републике Србије на основу развијености МСП у агробизнису. Економика пољопривреде, Вол. 55, бр. 2, стр 151-161.
9. Zapryanova, I. (2019): Evaluation of some effectiveness elements of the pig breeding industry in Bulgaria, through cluster analysis. *Biotechnology in Animal Husbandry*, Vol. 35, No 1, pp 25-33.
10. Stevanović, S., Milanović, M.R., Dimitrijević, B. (2016): Regional characteristics of market production of sugar beet and sunflower in Serbia. *Marketing*, Vol. 47, No 2, pp 137-147.
11. Поповић, Б., Малетић, Р. (2017): Сагледавање регионалних

- сличности округа Србије
примјеном одговарајућих
статистичких метода. *Megatrend
Review*, Vol. 14, br. 2, str 23-42.
12. Reiff, M., Ivanicova, Z., Surmanova,
K. (2018): Cluster analysis of
selected world development
indicators in the fields of agriculture
and the food industry in European
Union countries. *Agricultural
Economics*, Vol. 64, No 5, pp 197-
205.
13. Stevanović, S., Stevanović, S.,
Janković-Šoja, S. (2018): Regional
characteristics of market
production of fruit and grapes in
Serbia. *Economic of Agriculture*, Vol.
65, No 1, pp 201-2014.
14. Birovljev, J., Đokić, D., Matkovski, B.,
& Kleut, Ž. (2017). Economic
performances of agriculture of
CEFTA and former CEFTA countries.
Економика пољопривреде, Vol.64,
No 4, pp 1413-1424.

Primljen/Received: 01.10.2021.

Prihvaćen/Accepted: 05.10.2021.

КЛАСТЕР
АНАЛИЗА
ПОЉОПРИВРЕДНЕ
ПРОИЗВОДЊЕ У
РЕПУБЛИЦИ
СРПСКОЈ

ЈЕДНОРОДИТЕЉСКЕ ПОРОДИЦЕ И ОДНОС ДРУШТВЕНЕ СРЕДИНЕ: РАЗЛИКЕ СЕЛА И ГРАДА?

Новаков Марина¹

Резиме

Једнородитељске породице, њихови проблеми и потребе, су постали веома актуелан предмет социолошког интересовања последњих деценија, када је нуклеарна породица преживела крупне промене. У раду се представљају резултати емпиријског истраживања које је урађено на подручју АП Војводине на узорку од 200 самохраних родитеља. При том, пажња је усмерена на анализу ставова родитеља према једнородитељству и перцепцију односа друштвене средине према овом типу савремене породице. Закључује се да нема значајнијих разлика у односу сеоске и градске средине према самохраном родитељству, осим када је реч о ванбрачном материнству. Финансијске потешкоће својствене овом моделу породица, показале су се присутнима и у нашем истраживању, независно од тога да ли је реч о сеоској или градској средини.

Кључне речи: једнородитељске породице, ставови, однос друштвене средине, самохрани родитељи

¹ др Новаков Марина, доцент, Универзитет у Новом Саду, Пољопривредни факултет, Департман за економику пољопривреде и социологију села. тел: 021 48 53 328. E-mail: maripan@polj.uns.ac.rs; Средства за реализацију истраживања су обезбеђена од стране Министарства за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије (уговор 451-03-9/2021-14/200117). Рад је настао у оквиру пројекта "Српско село између традиције и сталних промена" који се реализује у Матици српској, а који је подржан од стране Министарства просвете, науке и технолошког развоја и Покрајинског секретаријата за високо образовање и науку

SINGLE-PARENT FAMILIES AND THE RELATION OF THE SOCIAL ENVIRONMENT: DIFFERENCES BETWEEN RURAL AND URBAN?

Novakov Marina¹

Summary

Single-parent families, their problems and needs have become a popular subject of sociological interest in recent decades, when the nuclear family has survived major changes. The paper presents the results of an empirical research conducted in the area of AP Vojvodina on a sample of 200 single parents. At the same time, attention is focused on the analysis of parents' attitudes towards single parenthood and the perception of the social environment's attitude towards this type of modern family. It is concluded that there are no significant differences in the relationship between rural and urban areas towards single parenthood, except when it comes to extramarital motherhood. The financial difficulties inherent in this model of families have been proved in this research, regardless of whether it is a rural or urban environment.

Keywords: single-parent families, attitudes, social relations, single parents

¹ Phd.D. Novakov Marina, Assistant Professor. University of Novi Sad, Faculty of Agriculture Novi Sad, Department of Agricultural Economics and Rural Sociology

1 Увод

Пораст ванбрачних рађања и стопа диворцијалитета, као и „прекомбинованих породица“ утицали су на промену преовлађујућих породичних домаћинстава у већини региона света. Један од све чешћих модалитета породице у савременим условима живота, јесу једнородитељске породице.

Главна теоријска схватања о подручју истраживања која су представљала теоријску основу за анализу једнородитељских породица у овом раду, се могу поделити у две групе:

Прву групу чине ставови и схватања аутора студија које говоре о последицама одрастања са једним родитељем на дететов каснији развој. Наиме, поглед на породицу засновану на браку биолошких мајке и оца, као једину здраву породичну средину која деци омогућава несметан развој, учинио је да су бројни теоретичари алтернативне форме породичног живота третирали као кризу породице. Уопште, раније теорије и истраживања су у објашњавању малолетничке девијантности, деликвенције и подложности криминалном понашању нагласак стављале на структуралне варијабле као што су одсуство оца из породице. Са друге стране, савремена истраживања указују на квалитет социјалне интеракције између чланова породице као на факторе одговорне за деликвенцију младих, а не на породичну структуру (према: Milić, 2001:259-266).

Резултате истраживања који упућују да деца трпе због живота у породицама са једним родитељем изнели су МекЛанах и Бут (McLanahan и Booth). Те студије показују да таква деца, кад одрасту, често врло слабо зарађују и живе на граници сиромаштва. Сем тога, већа је вероватноћа да ће деца која одрастају у породици само с мајком и "сами постати самохрани родитељи, као и да ће постати малолетни деликвенти или посегнути за дрогом" (према: Haralambos; Holborn, 2002:544). Студија Ребеке О' Нил је донела закључке да деца која живе без биолошких очева чешће живе у сиромаштву, склонија су проблемима у школи, носе већи ризик од здравствених проблема, те су склона бежању од куће (према: Lin Evans, 2010:278, 279). Резултати до којих је дошла Керестеш (2001) су показали да структура породице оставља разлику која се опажа у мајчиној самоперцепцији контроле дететовог понашања, при чему су самохране мајке известиле о слабијој контроли него мајке из породица с оба родитеља (Keresteš, 2001:903). Француска научница Адет Филиппон (Adette Philippon) анкетирала је малолетне делинквенте из 25 земаља са 5 континената, те међу

њима констатовала "да малолетници из дефицијентних и несређених породица чешће западају у делинквенцију, него малолетници из сређених породица" (према: Šeparović, 1987:178). Проучавајући ефекат живота у једнородитељским породицама на образовање и зарађивање младих људи, Шејла Фицджералд Крејн (Sheila Fitzgerald Krein) налази да су деца која су провела чак и мали период живота у породици са једним родитељем завршила у просеку ниже школе од оних који су увек живели у потпуној породици (Fitzgerald Krein, 1986:166).

Тезу да деца која одрастају само уз једног родитеља углавном лошије пролазе у животу од оних која одрастају уз оба, преиспитује Кешмур (E.E.Cashmore). Он тврди да је за дететов живот често боље решење ако живи само са једним родитељем који се о њему брине, него живот у потпуној породици у којој су брачни сукоби интензивни (према: Haralambos; Holborn, 2002:544). Акок (Acock) је мишљења да су деца у породицама само с мајком склона показивању више андрогиног понашања. Она такође могу преузети више одговорности, постижући на тај начин већу зрелост и осећај продуктивности (према: Schaie, Willis 2001:167). Драгана Батић (2010) је дошла до налаза да, генерално, адолесценти разведених родитеља нису под већим ризиком у односу на ментално здравље у поређењу са својим вршњацима неразведених родитеља (Batić, 2010:8 и даље). Да развод родитеља може неко време негативно утицати на дечији развој, али да се ти ефекти с временом губе, напомиње Чаваровић-Габор (2008) истичући да се деца могу добро прилагодити новим околностима и боље напредовати од деце у несложним потпуним породицама (према: Čavarović-Gabor, 2008:73). Истраживањем које је урађено почетком овог миленијума на узорку ученика средњих школа са подручја АП Војводине, утврђено је да су једнородитељске породице високо адаптивне и способне да одговоре на развојне и неразвојне захтеве прилагођавања (Erdeš-Kavečan, 2007:113,114). Епштајн (Epstein) и Чмилнишки (Chmielnicki) наводе да сами наставници у школама другачије доживљавају децу из породица са једним родитељем него децу из породица са непоремећеним саставом. Међутим, проценат деце из једнородитељских породица која имају незадовољавајући школски успех је мањи у поређењу са потпуним породицама у којима су сукоби учестили и представљају саставни део свакодневног односа родитеља (према: Piórkowska-Petrović, 1990:47). И Катарзина Пјорковска Петровић (Katarzyna Piórkowska-

Petrović) је мишљења да се "боље понашају и да су психички здравија деца из разведених, него деца из потпуних породица са прикривеним озбиљним сукобима" (Piórkowska-Petrović, 1990:41-42).

Структура породице представља обележје које има потенцијал за стварање стереотипа и етикетирање особа. И истраживање урађено у Хрватској је показало да су "самохрани родитељи суочени с предрасудама околине које су посебно изражене према разведеним особама и особама које су родиле изван брака." (Fišer et al., 2007:18). Резултати истраживања упућују на то да самохрани родитељи могу наићи на потешкоће у успостављању свог кредибилитета као родитеља које могу извирати из негативних ставова и стереотипа о њима на шта скрећу пажњу Работег-Шарић и Пећник (Raboteg-Šarić; Pećnik, 2010:5).

Другу групу теоријских схватања о подручју истраживања чине ставови и налази до којих су дошли аутори који говоре о самохраним мајкама и ванбрачној деци у традицији нашег народа, и односу друштвене средине према њима.

У прошлости нашег народа неразумевање друштвене средине за ванбрачно рођену децу и њихове родитеље је било велико, будући да су једнородитељске породице представљале вид нарушавања самих темеља традиционалног схватања брака и породице. Однос средине према родитељима самцима је варирао у зависности да ли је реч о мајкама ванбрачне деце и разведеним мајкама, или, са друге стране, о мајкама удовицама. Постојала је хијерархија самохраних мајки, у којој су мајке са ванбрачним децом имале незавидно место. П. Влаховић бележи да су ванбрачне мајке у патријархалној заједници сурово кажњаване и прогањане, будући да су сматране узрочником од елементарних, до личних недаћа. Како би се одвојило од деце рођене у браку, ванбрачно дете у народу су називали погрдним именима (Влаховић, 1968:1-2). О ванбрачној мајци и њеном потомству настала су веровања као узрочнику свих друштвених недаћа, због чега су их прогнали из друштвене средине, сурово кажњавали, каткад јавно убијали каменовањем (Влаховић, 1968:3), а да би избегла последице осуде и презира своје средине, мајка је често била принуђена да сама свом ванбрачном детету одузме живот (према: Павићевић, 2007:67).

Поред негодовања према рађању ванбрачне деце, као и стигматизације мајке детета, у нашем народу постоје различита веровања везана за ванбрачно дете која му приписују натприродна својства. Тако М. Станојевић истиче да су била распрострањена

веровања о утицају ванбрачног детета на атмосферске појаве – на изазивање или престанак кише (Станојевић, 1937:69). Говорећи о жртвама уз кишно време и сушу, Сима Тројановић наводи да се у алексиначком округу верује када дуго пада киша да је то услед тога што је нека жена своје ванбрачно дете бацила у реку, па ће киша падати све док се река не разлије преко обала и избаци га на земљу (Тројановић, 1983:191). Вршећи испитивања у Средњем Полимљу и Потарју, П. Влаховић бележи да су ванбрачна деца оба пола морала доживотно да носе минђушу у левом уху (Влаховић, 1968:4). Рођење ванбрачног детета се сматрало изузетном појавом коју друштвена средина није добро прихватала, међутим, нека народна веровања на која скреће пажњу Зечевић, доказују да није увек било тако. Тако је у Тимочкој крајини забележено веровање да ће ванбрачно дете, уколико га не уморе одмах по рођењу, бити велики јунак (Зечевић, 1962-1966:120). Генерално, рећи случај је био да се на ванбрачне мајке није гледало са подозрењем и да им ванбрачно материнство није представљало сметњу при склапању брака. Ђорђевић тако наводи да су се у неким нашим крајевима оне могле добро удати и биле су "на цени" због саме чињенице што се за њих већ знало да су роткиње (Ђорђевић, 1930:13).

Једнородитељске породице могу настати услед развода брака, раставе, смрти супружника или ванбрачног рађања. То су уједно и четири модела једнородитељских породица која су обухваћена емпиријским истраживањем чији део резултата се анализира у раду. Издвојен је при том, онај сегмент истраживања који се односи на (само)процену односа друштвене средине према родитељима – носиоцима једнородитељске породице, као и ставове самохраних родитеља према разводу, ванбрачном родитељству, те одрастању у једнородитељској породици. Такође, пажња је усмерена на релацију село-град с обзиром да су интервјуи урађени са самохраним родитељима како у градским, тако и у сеоским насељима, будући да се желело видети да ли постоји разлика у ставовима испитаника у зависности од типа насеља у коме живе.

Методологија рада 2

Основу анализе у раду представљају резултати емпиријског истраживања аутора о једнородитељским породицама урађеном у 18 насељених места на подручју АП Војводине током 2012. године. Истраживање је спроведено на пригодном узорку и представља једно од "пионирских" настојања да се овај тип породица

у нашој земљи квалитативно истражи. Интервјуи су урађени са укупно 200 самохраних родитеља – мајки и очева носиоца једнородитељске породице. При том, узорак је обухватио по 100 испитаника који живе у селу, и 100 испитаника чије место пребивалишта је град. Основа разговора је садржала питања операционализована у пет блокова, од којих се један односио управо на став према једнородитељству и перцепцију односа друштвене средине према самохраним родитељима. Почетна претпоставка је била да је однос према једнородитељству унеколико еволуирао, независно од типа насеља у коме испитаници живе. Сем тога, тип насеља се сматра важном одредницом када је реч о тешкоћама са којима су суочени интервјуисани родитељи.

Подаци су обрађени у програму SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) и Microsoft Office Excel. Метод рада је подразумевао примену χ^2 теста, коефицијента контингенције (C), мултиномијалног модела, и Ман-Витнијевог U теста (Pallant, 2017; Baguley, 2012: 687).

3 Ставови и перцепција односа друштвене средине: резултати истраживања

У уводном делу је било речи о схватањима заступљеним у литератури о томе како одрастање у једнородитељској породици утиче на родитеље и децу. Такође, показало се да су родитељи који су носиоци једнородитељске породице неретко стереотипизирани од стране друштвене средине у којој живе, послодаваца, и др. Због тога нас је занимало какву перцепцију односа друштвене средине према самохранима имају интервјуисани родитељи, али, истовремено се хтелo видети да ли и сами испитаници имају одређених предрасуда везаних за развод, ванбрачно рађање, као и одрастање у једнородитељској породици.

Једна од све чешћих појава јесте да жена жели да има дете али не и мужа/партнера. Овај вид самохраног родитељства, на које се превасходно одлучују економски добро ситуиране жене, представља савремену појаву која посебно узима маха у западним земљама. Наиме, када су се одређене јавне личности одлучиле на самохрано родитељство покренута је лавина питања и дискусија у јавности, а самохране мајке из средње и више класе су сматрале (сматрају) да су оне другачије, тј. да не треба да буду поистовећене са осталим самохраним родитељима јер је њима родитељство без партнера избор а не наметнута ситуација (према:

Воск, 2000:63). Значајно је да је већина наших испитаника изразила модеран став о оваквим појавама. Наиме, 63,5% испитаника је изјавило да одобрава самохрано материнство као слободан избор жене (табела 1). Ман-Витнијев У тест је показао да нема статистички значајне разлике у степену одобравања самохраног материнства према полу испитаника ($U=2963$; $z=-1,244$; $p=0,214$) и насељу у коме живе ($U=4506,5$; $z=-1,410$; $p=0,159$). Тако је 59% испитаника који живе у селу, и 68% оних који живе у граду, изјавило да одобрава самохрано материнство као слободан избор на који се одлучују жене које желе да одгајају дете али без партнера/мужа.

Табела 1: Одобравање самохраног материнства као избора оних жена које се одлучују да имају дете без партнера (у %)

Table 1: Approval of single motherhood as the choice of those women who decide to have a child without a partner (in %)

Одобравање	Насеље		Укупно
	Град	Село	
да	68	59	63,5
делимично	13	14	13,5
не	17	24	20,5
не знам	2	3	2,5
укупно	100	100	100

Извор: Истраживање аутора

Пошто су статистички подаци говорили да је осамдесетих година 20. века стопа рађања код самохраних мајки у Америци била двоструко мања код белих мајки него код осталих, мајка тинејџерка (посебно Афроамериканка) постала је персонификација промискуитета, неодговорног родитељства, пораста стопе делинквенције и сл. (према: Воск, 2000). Тако услед великог броја малолетничких трудноћа и непланираног рађања ванбрачне деце, постоје стереотипи који ванбрачну мајку третирају као морално неодговорну. Овакву квалификацију, међутим, не прихватају интерјуисани родитељи. Они већином (66%) не сматрају да су ванбрачне мајке морално неодговорније него што то могу бити друге мајке (табела 2), док се свега 7% сложило са датом тврдњом. При том, више је оних који се слажу са ставом међу испитаницима који живе у селу (11%) него у граду (3%).

Док се свега 7% испитаника сложило са тврдњом да су ванбрачне мајке морално неодговорније него што то могу бити друге мајке, са друге стране, четири пута више испитаника процењује (28%) да њихова друштвена средина ванбрачне мајке сматра морално нео-

дговорнијима од осталих мајки. Занимљиво је да нема веће разлике у одговорима између испитаника из града и са села. Да друштвена средина има негативно мишљење о ванбрачним мајкама, изјавило је 31% испитаника са села и 25% испитаника који живе у граду.

Табела 2: Слагање са ставом Ванбрачне мајке су морално неодговорније него што то могу бити остале мајке (у %)

Table 2: Agreeing with the attitude of illegitimate mothers are morally more irresponsible than other mothers can be (in%)

Слагање са ставом	Насеље		Укупно
	Град	Село	
да	3	11	7
не	74	58	66
неодлучан/неодлучна	9	12	10,5
не знам	14	19	16,5
Укупно	100	100	100

Извор: Истраживање аутора

Видело се да су бројни теоретичари алтернативне форме породичног живота третирали као кризу породице и заступали становиште о нужности родитељске дијаде за здрав развој. У складу са тим, највише родитеља је изјавило да се потпуно слаже са тврдњом да је једина нормална породична средина двородитељска (табела 3) чиме подржавају постојећу инаугурацију потпуне нуклеарне породице за једину адекватну средину за дететов развој. Ман-Витнијев У тест је показао да постоји статистички значајна разлика у степену израженог слагања са тврдњом према полу испитаника ($U=2348$ $z=-3,014$; $p=0,003$; $r=0,212$). Међутим, према Коеновом критеријуму r утицај пола на степен слагања је мале јачине. Тако су знатно чешће били спремни потпуно да се сложе са датом тврдњом мушкарци (52,4%) него жене (31%). Ман-Витнијев У тест је показао да постоји статистички значајне разлика у степену израженог слагања са тврдњом према томе да ли испитаници живе у селу или граду ($U=4144,500$ $z=-2,165$; $p=0,035$; $r=0,153$). Међутим, према Коеновом критеријуму утицај насеља на степен слагања је мале јачине. Тако се чак 46% испитаника који живе у селу потпуно сложило са наведеним ставом и свега 25% испитаника који за место пребивалишта имају неки од градова обухваћених истраживањем.

Није редак случај да се људи одлучују да остану у браку чак и када више нема љубави и када су свађе учестале. Често се то чини под оправдањем да је за децу боље да одрасту уз оба родитеља. На овом месту нас је занимало да ли наши испитаници, од којих су многи разведени (55% у укупном узорку), сматрају да је боље бити у добром друштву него у лошем браку. Већина испитаника се у потпуности слаже са наведеном изреком (68,5%). Потпуно слагање са изреком су нешто чешће изражавале мајке (70,9%) него очеви (59,5%). Ман-Витнијев У тест је показао да не постоји статистички значајна разлика у степену израженог слагања са тврдњом према типу насеља у коме живе испитаници ($U=4751,000$ $z=-0,741$; $p=0,459$; $r=0,0524$). Потпуно слагање је тако изразило 71% испитаника из села и 66% из града (табела 4).

Табела 3: Слагање са тврдњом да је једина нормална породична средина двородитељска (у %)

Table 3: Agree with the statement that the only normal family environment is two-parent (in %)

Степен слагања	Насеље		Укупно
	Град	Село	
да, у потпуности се слажем	25	46	35,5
слажем се у мањој мери	18	7	12,5
делимично се слажем	25	21	23
не слажем се	22	19	20,5
уопште се не слажем	10	7	8,5
Укупно	100	100	100

Извор: Истраживање аутора

Испитаници у највећем броју (55%) сматрају да не постоји разлика у начину на који се друштво односи према различитим категоријама самохраних родитеља (разведеним, родитељима ванбрачне деце, удовцима/удовицама). Међу испитаницима који су одговорили да постоји разлика у односу друштва према родитељима у различитим моделима једнородитељских породица, највише је оних који су разлику увидели у односу према обудовелима. Наиме, 16,7% испитаника процењује да друштво сажаљева удовице односно удовце. Ипак, највише испитаника који су изјавили да постоји разлика у односу друштва није постојеће разлике описало (44,4%).

Табела 4: Слагање са изреком "Боље је бити у добром друштву него у лошем браку" (у%)

Table 4: Agree with the saying "It is better to be in good company than in a bad marriage" (in%)

Степен слагања са ставом	Насеље		Укупно
	Град	Село	
да, у потпуности се слажем	66	71	68,5
слажем се у мањој мери	14	14	14
делимично се слажем	17	9	13
не слажем се	2	5	3,5
уопште се не слажем	1	1	1
Укупно	100	100	100

Извор: Истраживање аутора

Укрштањем варијабле о постојању разлике у односу друштвене средине према разведеним, родитељима ванбрачне деце и обудовелима, и типа насеља са друге стране, показује се да нема статистички значајне везе између њих ($\chi^2 = 0,727$; $p = 0,394$).

Сваки четврти испитаник сматра да је однос нашег друштва негативан према мајкама ванбрачне деце (табела 5). Међутим, сваки други испитаник није могао да да процену. Разлике су незнатне у одговорима између очева и мајки, као и између испитаника из села и из града.

Табела 5: Однос нашег друштва према мајкама ванбрачне деце (у%)

Table 5: Attitude of our society towards mothers of illegitimate children (in%)

Однос друштва	Насеље		Укупно
	Град	Село	
углавном негативан	25	26	25,5
претежно позитиван	12	18	15
негативан	12	7	9,5
не знам	51	49	50
укупно	100	100	100

Извор: Истраживање аутора

Већина интервјуисаних родитеља је изјавила да нису били изложени предрасудама од стране друштвене средине зато што су самохрани родитељи. Укрштањем варијабли о изложености предрасудама и типа насеља, уочава се да постоји статистички значајна веза између њих ($\chi^2 = 6,452$; $p = 0,011$), док вредност коефицијента контингенције ($C=0,177$) показује да је та веза слабе јачине. Тако је 30% испитаника из града изјавило да су били изложени предрасудама и дупло мање (15%) испитаника са села (табела 6).

Табела 6: Изложеност предрасудама од стране друштвене средине због тога што су самохрани родитељи (у %)

Table 6: Exposure to prejudices by the social environment because they are single parents (in%)

Да ли сте били изложени предрасудама	Насеље		Укупно
	град	село	
да	30	15	22,5
не	70	85	77,5
Укупно	100	100	100

Извор: Истраживање аутора

Они испитаници који су изјавили да јесу били изложени предрасудама средине, најчешће су навели да је то било у питању опште неприхватање и неразумевање (11,1%).

Тешкоће и социјална искљученост 3.1

Финансијска ситуација је та која представља испитаницима највећу потешкоћу (табела 7). Сваки десети родитељ је изјавио да му највећи проблем представља васпитање деце. Саливен (Sullivan) у својој интерперсоналној теорији наглашава важност потребе за интимношћу као социјалне потребе и то у контексту интерперсоналних односа. Дефицит у социјалним односима и субјективна реакција на тај дефицит резултирају емоционалним доживљајем којег називамо усамљеност (Klarin, 2002). У одређеним тренуцима, усамљеност мучи готово свакога. "Она може бити кратка и површна (последњи сте изабрани за тим за утакмицу) или акутна и тешка – када патите због смрти брачног партнера или драгог пријатеља" (Kasioro; Patrik, 2014:20). Управо усамљеност је на трећем месту највећих потешкоћа које су навели интервјуисани родитељи (7,5%).

ЈЕДНОРОДИТЕЉСКЕ
ПОРОДИЦЕ И ОДНОС
ДРУШТВЕНЕ
СРЕДИНЕ: РАЗЛИКЕ
СЕЛА И ГРАДА?

Табела 7: Највеће тешкоће са којима су суочени самохрани родитељи (у %)
Table 7: The greatest difficulties faced by single parents (in%)

Највеће тешкоће	Насеље		Укупно
	Град	Село	
усамљеност	10	5	7,5
ништа	8	9	8,5
финансијска ситуација	49	38	43,5
васпитање детета и финансијска ситуација	3	2	2,5
све	1	3	2
немам с ким да поделим проблеме	5	5	5
усклађивање посла и родитељства	1	2	1,5
велике обавезе	4	2	3
васпитање деце	7	13	10
остало	4	13	8,5
незапосленост и/или стамбено питање	3	8	5,5
недостатак времена	2,5	-	2,5
укупно	100	100	100

Извор: Истраживање аутора

О највећим тешкоћама са којима су суочени, родитељи су рекли и следеће:

- "Васпитање детета. Дете одраста без једног родитеља и велики је проблем бити и отац и мајка у једном" (отац, 25-29 год., растављен, Сремски Карловци).
- "Па док је син био мали тешко је било објаснити зашто тата и мама не живе заједно, али сада када све разуме, немам неких већих тешкоћа" (мајка, 50-54 год., разведена, Нови Сад).
- "Брига о деци, нарочито зато што су женска деца. Често ми је непријатно да будем у неком друштву без партнера. Осећам се вишак (отац, 35-39 год., разведен, Банатски Двор).
- "Недостатак женске руке, васпитање женског детета. Тешко ми је да решавам женске проблеме и женске разговоре, то није природно" (отац, 50-54 године, удовац, Равни Тополовац).

Хтело се затим на овом месту испитати колико највеће тешкоће зависе од типа насеља, образовања и запослености испитаника. На основу резултата количника веродостојности (Табела 8) може да се закључи да је високо статистички значајан коефицијенат променљиве тип насеља, док коефицијенти осталих променљивих у моделу мултиномијалне регресије нису статистички значајни.

Табела 8: Тест количника веродостојности**Table 8: Credibility ratio test**

Ефекат	Критеријум прилагође- ности модела	Тест количника веродостојности		
	G=-2LL редукованог модела	χ^2	Степен слободе	p
Слободан члан	2,623E2	,000	0	.
запосленост	2,658E2	3,493	11	,982
образовање	315,685	53,386	66	,868
Тип насеља	2,872E2	24,900	11	,009

Извор: Истраживање аутора

Подаци у табели 7 показују да су испитаници који живе у граду два пута чешће као највећи проблем наводили усамљеност (10%) него испитаници са местом боравка у селу (5%). Са друге стране, родитељи из села су чешће као највећи проблем наводили васпитање деце (13%) него родитељи који живе у граду (7%). Финансијска ситуација је највећи проблем родитељима независно од типа насеља у коме живе, али ипак су је нешто чешће наводили градски испитаници (49%) него они из села (38%).

Социјална искљученост није само синоним за недовољне приходе, већ она подразумева опште неучествовање у друштвеном животу, тј. "очитује се у сферама становања, образовања, здравствене заштите, приступа различитим услугама итд. Дакле, искључени не само да су маргинални у односу на тржиште рада већ су и неинтегрисани у шире друштво. Искљученост дотиче не само појединце, него и социјалне групације, у руралном или урбаном окружењу, које су жртве дискриминације, сегрегације или слабљења традиционалних облика друштвених односа. Сами узроци искључености су вишеструки, а треба их тражити у дуготрајној незапослености, последицама индустријских промена на неквалификовани рад, развоју породичних структура и слабљењу односно распадању традиционалних облика солидарности, нарастајућем индивидуализму" и др. (Šućur, 1995:225).

Већина наших испитаника (65,5%) нема осећај искључености из друштва (табела 9). Ман-Витнијев U тест је показао да нема статистички значајне разлике у осећању искључености између села и града (U=4939,5; z=-0,175; p=0,861), нити према полу испитаника (U=3056,5; z=-0,930; p=0,352).

Табела 9: Осећање искључености из друштва (у %)

Table 9: Feelings of exclusion from society (in%)

Да ли се осећате искљученим из друштва?	Насеље		Укупно
	Град	Село	
да, у већој мери	8	8	8
да, у мањој мери	5	10	7,5
делимично	23	15	19
не	64	67	65,5
Укупно	100	100	100

Извор: Истраживање аутора

Да никада нису доживели омаловажавање, осуде или потцењивање од стране друштвене средине зато што су самохрани родитељи, изјавило је чак 83,5% испитаника. Са друге стране, 16,5% испитаника је имало негативних искустава. Највећи број родитеља који су доживели негативно искуство је навело да су такве реакције дошле од људи из окружења (57,6%) и то у виду непријатних коментара (27,3%). Укрштањем варијабле о доживљеној осуди или подцењивању са типом насеља, уочава се да између њих не постоји статистички значајна веза ($\chi^2=0327,120$; $p=0,568$).

О осудама средине испитаници су рекли:

- "Људи не желе да се друже са мном јер имам дете, чак и када сам тражила посао нисам могла да га добијем јер су сви говорили да морам да чувам дете" (мајка, 25-29 година, разведена, Житиште).
- "Колегинице са посла мисле да ћу им отети мужеве од када сам разведена" (мајка, 50-54 године, разведена, Петроварадин).
- "Цело село мисли да сам промискуитетна, нема ко да ме заштити" (мајка, 35-39 година, разведена, Руменка).
- "Увек има оговарања у селу, на послу, у комшилуку, зато се и не дружим ни са ким" (мајка, 40-44 године, удовица, Руменка).

Упркос бројним оптерећењима које родитељство носи са собом, већина родитеља не сматра да породица представља терет (табела 10). Ман-Витнијев У тест је показао да нема статистички значајне разлике у степену израженог слагања са тврдњом према типу насеља у ком испитаници живе ($U=4506$; $z=-1,768$; $p=0,077$). Међу испитаницима који се нису сложили са тврдњом да породица представља терет, 86% их је из града и 76% са села. Са друге

стране, статистички значајна разлика је присутна у степену слагања према полу испитаника ($U=2704$; $z=-2,697$; $p=0,007$; $r=0,191$) али је утицај пола, према Коеновом критеријуму, мале јачине. Показало се да су очеви били нешто спремнији да се сложе у различитом степену да породице представља терет (33,3%) него мајке (15,2%) што може указивати на то да им самохрано родитељство ипак нешто теже пада него женама.

Табела 10: Слагање са ставом Породица представља терет (у%)

Table 10: Agreeing with the attitude Family is a burden (in%)

Степен слагања са ставом	Насеље		Укупно
	Град	Село	
да, у потпуности	-	2	1
да, у мањој мери	5	5	5
делимично	9	17	13
не слажем се	86	76	81
укупно	100	100	100

Извор: Истраживање аутора

Закључак 4

Традиционална породица је током претходног века преживела крупне промене. Једнородитељска породица се више ни у нашој земљи не може посматрати као реткост, будући да само на територији Републике Србије приближно свако пето дете одрасте у породици са једним родитељем.

Наше истраживање је показало да су самохрани родитељи ретко изјављивали да се у већој мери осећају искљученима из друштва. Ставови о браку су у неколико еволуирали, те се брак више не сматра неприкосновеном институцијом коју треба одржавати и по цену да су односи у њему лоши. Ипак, на ванбрачне мајке се још увек (истина, у мањем обиму) гледа негативно и другачије него на остале мајке, и то превасходно од стране родитеља који живе у сеоској средини. Међутим, показало се да је изложеност предрасудама друштвене средине била нешто већа код самохраних родитеља који живе у граду. Овај налаз се може делом приписати чињеници да су градска насеља обухваћена истраживањем била углавном мања по својој величини. Генерално, један од пратилаца овог модела породица је сиромаштво, а финансијски проблеми су, по изјавама родитеља, највећа потешкоћа са којом су суочени независно од типа насеља у коме живе. Међутим, усамљеност је

ЈЕДНОРОДИТЕЉСКЕ
ПОРОДИЦЕ И ОДНОС
ДРУШТВЕНЕ
СРЕДИНЕ: РАЗЛИКЕ
СЕЛА И ГРАДА?

знатно ређе заступљена код родитеља који за место пребави-
лишта имају село, што се може довести у везу са чињеницом да су
управо у селима чешће него у градовима била заступљена до-
маћинства проширене породице међу интервјуисаним самохраним
родитељима, као и чешће дружење са суседима као једном од две
најзначајније примарне друштвене групе у сеоским срединама.

5 Литература

1. Baguley, T. (2012) *Serious Stats, A guide to advanced statistics for the behavioral sciences*, UK: Palgrave Macmillan.
2. Batić, Dragana (2010) *Deca i razvod-perspektiva adolescenta*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
3. Bock, Jane D. (2000) Doing the right thing? Single Mother by Choice and the Struggle for Legitimacy, *Gender and Society*, Vol. 14 No 1, February 2000.
4. Čavarović-Gabor, Branka (2008) Razvod braka roditelja i simptomi traume kod djece. *Ljetopis socijalnog rada*, 15(1).
5. Ђорђевић, Тихомир (1930) *Наш народни живот, књига 2*. Београд: Издавачка књижевница Геце Кона.
6. Erdeš-Kavečan, Đerđi (2007) *Karakteristike jednoroditeljskih porodica u Vojvodini*. U: Zotović, Marija (2007) (urednik) *Porodice u Vojvodini: karakteristike i funkcionalnost*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
7. Fišer et al. (2006 i 2007) *"Za" i "O" jednoroditeljskim obiteljima*. Zagreb: Udruga za unapređenje kvaliteta življenja LET.
8. Haralambos, Majkl; Holborn, Martin (2002) *Sociologija-teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing.
9. Kasiopo, Džon; Patrik, Viljam (2014) *Usamljenost*. Beograd: Clio.
10. Keresteš, Gordana (2001) Roditeljsko ponašanje i obiteljska klima u obiteljima samohranih majka. *Društvena istraživanja* Zagreb, God. 10 (2001), br.4-5 (54-55).
11. Klarin, Mira (2002) Osjećaj usamljenosti i socijalno ponašanje djece školske dobi u kontekstu socijalne interakcije. *Ljetopis socijalnog rada*, Vol.2, No.2.
12. Krein, Sheila Fitzgerald (1986) Growing up in a Single Parent Family: The Effect on Education and Earnings of Young Men. *Family Relations*. Vol. 35, No. 1, (Jan., 1986).
13. Lin-Evans, Džuli (2010) *Razvod. A šta sa decom*. Novi Sad: Psihopolis insitut.
14. Milić, Anđelka (2001) *Sociologija porodice*. Beograd: Čigoja.
15. Pallant, J. (2017). *SPSS Priručnik za preživljavanje*, Beograd: Mikro knjiga.
16. Павићевић, Александра (2007) Брачни и породични живот. У: Ристовић, Милан (приредио) (2007), *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*. Београд: Clio.
17. Piórkowska-Petrović, Katarzyna (1990) *Dete u nepotpunoj porodici*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
18. Raboteg-Šarić, Zora; Pećnik Ninoslava (2010) Stavovi prema samohranom roditeljstvu. *Revija za socijalnu politiku*, god. 17, br. 1, Zagreb.
19. Schaie, Warner K; Willis, Sherry L. (2001) *Psihologija odrasle dobi i starenja*. Zagreb: Naklada Slap.
20. Станојевић, Маринко (1937) *Зборник прилога за познавање Тимочке крајине*, књига IV. Зајечар: Штам-парија М. Деспотовића.
21. Šeparović, Zvonimir (1987) *Kriminologija i socijalna patologija*. Zagreb: Narodne novine.

22. Šućur, Zoran (1995) Koncept socijalne isključenosti. *Revija za socijalnu politiku*. god.II, br. 3. Zagreb.
23. Тројановић, Сима (1983) *Главни српски жртвени обичаји /Старинска српска јела и пића*. Београд: Просвета.
24. Влаховић, Петар (1968) *Ванбрачно дете и неке његове особине по нашем народном предању*. Скопје.
25. Зечевић, Слободан (1962-1966) *Ванбрачно дете у народном веровању Источне Србије*, Гласник Етнографског института Српске академије наука и уметности, књ. XI-XV (1962-1966).

Primljen/Received: 01.10.2021.

Prihvaćen/Accepted: 25.10.2021.

ЈЕДНОРОДИТЕЉСКЕ
ПОРОДИЦЕ И ОДНОС
ДРУШТВЕНЕ
СРЕДИНЕ: РАЗЛИКЕ
СЕЛА И ГРАДА?

UPUTSTVO AUTORIMA (od 30.04.2018)

Radove slati na Email: redakcija@agroekonomika.rs

Dodatne informacije potražiti na <http://agroekonomika.rs>

Radove tehnički pripremiti na sledeći način:

1. Autori šalju radove na engleskom, srpskom jeziku ili jezicima okruženja (hrvatski, bosanski i sl.). Radovi na srpskom jeziku mogu biti na latinici ili ćirilici,
2. Rad treba pripremiti na računaru, program Microsoft Office, Word for Windows,
3. Radovi mogu da imaju do 12 strana, a samo izuzetno mogu biti duži.
4. Format papira: Envelope B5 (176 x 250) mm, margine: gore/levo/dole/desno 3.1cm, font Times New Roman, Line Spacing Single, spacing before=6 i after=6,
5. Naslov rada: centriran, size 12, bold, sva slova velika i najviše u dva reda,
6. Prezime i ime autora, size 11, bold, italic, samo prvo slovo veliko,
7. U fusnoti navesti: prezime i ime, akademsko/naučno zvanje, organizaciju/instituciju, punu adresu, broj telefona i e-mail adresu. Sve fusnote formata: size 10,
8. Jedan red prazan (11pt). Reč "**Rezime**", centrirano, size 11, bold, italic,
9. Sadržaj rezimea do 150 reči, justify, size 11, italic, spacing before=6 i after=6,
10. Reč "*Ključne reči*" i ključne reči, size 11, Italic, navesti najviše 5 ključnih reči,
11. Glavni naslovi (npr. 1. **Uvod**) imaju redni broj, prvo slovo veliko, size 11 bold, centrirano, spacing before=12 i after=6,
12. Tekst rada size 11, ravnanje justify, spacing before=6 i after=6,
13. Podnaslovi imaju redni broj naslova i redni broj podnaslova (npr. 1.1. Uvodne napomene), prvo slovo veliko, size 11, centrirano, spacing before=12 i after=6,
14. Svakoј tabeli ili grafikonu prethodi tekst koji je najavljuje.
Naslov tabele pisati iznad tabele, a naslov grafikona/slike/šeme ispod grafikona/slike/šeme, Size 10, bold, italic, spacing before=6 i after=0, ravnanje, Justify na srpskom i engleskom jeziku (Table 1./ Graph 1./ Figure 1/ Sheme 1.),
15. Kompletна tabela size 10, normal, a izvor tabele/grafikona/slike/šeme pisati ispod tabele/grafikona/slike/šeme, size 10, Italic, ravnanje desno, spacing before=0 i after=6,
16. Citiranje autora se navodi u zagradi a počinje prezimenom prvog autora i slovima "et.al." (ako ima više autora) i navođenjem godine citiranog izvora,
17. Za citiranje Web izvora je potrebno u tekstu navesti osnovnu Web adresu, a celu adresu sa datumom zadnjeg pristupa navesti u literaturi,
18. Literatura se navodi abecednim redom prema prezimenu autora, sa rednim brojem, font size 11, spacing before=0 i after=3. U spisku literature se mogu naći samo citirani naslovi, a u tekstu samo prozvane tabele/slike/grafikoni,
19. Citirane internet adrese se navode kao kompletan link a u zagradi se navodi datum zadnjeg pristupanja,
20. Na novoj stranici napisati naslov rada na engleskom jeziku, prezimena i imena autora (u fusnoti podatke o autorima), Summary, tekst rezimea na engleskom i Keywords po pravilima koja važe i za tekst na srpskom.

Rad koji nije pripremljen na napred navedeni način neće se prihvatiti za štampu.

Uređivački odbor časopisa „Agroekonomika“

CIP - Каталогизacija y publikaciji
Библиотека Матице српске , Нови Сад

338.43

AGROEKONOMIKA = Agrieconomica : časopis Departmana za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela Poljoprivrednog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu 1 glavni i odgovorni urednik Branislav Vlahović. - 1972, br. 1- , - Novi Sad : Poljoprivredni fakultet, Departman za ekonomiku poljoprivrede i sociologiju sela, 1972-, - 23cm

Tromesečno ,
ISSN 0350-5928 = Agroekonomika (Novi Sad)
COBISS.SR-ID 28370439

Departman je u okviru Fakulteta naučno-obrazovna institucijasa dugom tradicijom i velikim naučnoistraživačkim iskustvom. U Departmanu radi dvadesetak naučnih radnika, uglavnom uglednih profesora i mladih talentovanih i perspektivnih saradnika.

Departman je organizator i realizator, zajedno sa kolegama sa drugih departmana, osnovnih studija agroekonomskog smera i smera za agroturizam i ruralni razvoj, kao i master i doktorskih studija iz ovih oblasti.

Departman je ovlašćena institucija za procenu vrednosti kapitala preduzeća i drugih subjekata iz agrobiznisa. Pored toga, uspešno radi i studije ekonomske isplativosti (fisibility studies), biznis plan, marketinška istraživanja i analizu tržišta, studije razvoja vodoprivrede, ekonomske, ekološke i agroekonomske ekspertize, studije upravljačko-organizacionog i finansijskog restruktuiranja, ocenu boniteta preduzeća, računovodstvenu reviziju, statističke, demografske i sociološke studije, informatičke, konsultantske i savetodavne usluge, kao i projekte ruralnog razvoja.

Departman je moderna naučna ustanova koja raspolaže kadrovima, kapacitetima, znanjem, iskustvom, tačnim i pravovremenim informacijama, moćnim pojedincima i uspešnim timovima. Naše ime i naše preporuke se respektuju i uvažavaju. Na tržištu intelektualnih usluga, iz svojih oblasti, Departman je jedna od naših vodećih, kompetentnih i cenjenih naučno-obrazovnih kuća.

UNIVERZITET U NOVOM SADU
POLJOPRIVREDNI FAKULTET
DEPARTMAN ZA EKONOMIKU POLJOPRIVREDE
I SOCIOLOGIJU SELA

21000 Novi Sad, Trg Dositeja Obradovića br. 8
Tel: +381 21 458 138, +381 21 475 02 76, Faks: 021 63 50 822
E-mail: redakcija@agroekonomika.rs